

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

พระประวัติและผลงาน

พระประวัติเบื้องต้น

พระประสูติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๒๒ ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว^๑ และพระอัครราชกุมารีองค์ที่ ๒ ของพระสัณเฑาะว์เธอ พระองค์เจ้าหญิงพรรณราย (แฉ่ง) พระธิดากรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ประสูติ ณ ตำหนักในพระบรมมหาราชวัง กรุงเทพมหานคร เมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๐๖ ตรงกับวันอังคาร ขึ้น ๑๑ ค่ำ เดือน ๖ ปีกุน จ.ศ. ๑๒๒๕ เวลา ๒๔.๓๐ นาฬิกา รัตนโกสินทรศก ๘๒^๒ สมเด็จพระบรมราชชนกพระราชทานพระนามว่า "พระองค์เจ้าจิตรเจริญ"^๓ ทรงมีพระเชษฐภคินีร่วมพระมารดาอีกพระองค์เดียวคือ พระองค์เจ้าหญิงกรรณิกาแก้ว ซึ่งต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณา

^๑ กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ ๘ แก้ไขเพิ่มเติม. (พระนคร: ๒๕๑๒. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนั่น บุญยศิริพันธ์ (วันที่ ๒๗ มกราคม ๒๕๑๒), หน้า ๖๓.

^๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระประวัติพระนิพนธ์และภาพฝีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๑.

^๓ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, คาถาพระราชนิพนธ์พระราชทานพระนามพระราชโอรสธิดา (พระนคร: ร.พ.โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๗๒), หน้า

โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาขึ้นเป็น "เจ้าฟ้ากรมขุนชัชวาลย์กัลยา"^๑

พระบรมราชูปถัมภ์เมื่อยังทรงพระเยาว์

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคตเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ ขณะนั้นพระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงมีพระชันษาได้ ๕ ปี ๖ เดือน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติต่อมา ได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตพระราชวังที่แทนสมเด็จพระบรมชนกนาถทุกประการ ทรงชุบเลี้ยงพระเจ้าน้องยาเธอทั้งหลายไว้ใกล้ชิดพระองค์ แล้วทรงอบรมด้วยพระองค์เองตามที่ทรงสังเกตเห็นว่าเหมาะกับพระนิสัยแต่ละองค์ ทรงฝึกหัดให้หมั่นศึกษาหาความรู้ ไม่ปล่อยให้หมกมุ่นในความสุขสำราญและเพลิดเพลินว่าเป็นเจ้า แต่ให้เสวยมัจฉิมพระองค์ว่าเป็นข้าแผ่นดิน ดังนั้นพระเจ้าน้องยาเธอแต่ละองค์จึงทรงได้รับการฝึกหัดให้มีหน้าที่ปฏิบัติราชการเกินพระชันษามาแต่ยังทรงพระเยาว์ทุกองค์ พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงได้รับการฝึกหัดให้ทรงรู้จักหน้าที่การงานมาแต่ยังทรงพระเยาว์ โดยทรงมีหน้าที่เป็นผู้แทนพระองค์ไปปฏิบัติพระราชภารกิจอันได้แก่พระราชพิธีเล็ก ๆ น้อย ๆ เป็นประจำ และทรงได้รับการศึกษาฝึกฝนวิชาความรู้อย่างเป็นระเบียบแบบแผนเป็นอย่างดีทั้งทางโบราณราชประเพณีและวิชาการแผนใหม่ในสมัยนั้น^๒

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระประวัติพระนิพนธ์และภาพฝีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๑.

^๒ ม.จ.หญิง ดวงจิตร จิตรแจ้งศรี, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์", ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ประทานพระยาอนุমানราชธำมณี. (พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖), ๒: (๑); และ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระนคร: มงคลการพิมพ์, ๒๕๑๔. มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรญาณวโรรส ในงานมหาสมณานุสรณ์ ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ๑-๗ สิงหาคม ๒๕๑๔), หน้า ๑๒.

พระราชพิธีโสกันต์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ มีพระราชพิธีโสกันต์พระราชทานแก่พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าจิตรเจริญ พร้อมกับพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์เจ้าวิวัฒนาวงศ์ พระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๘^๑ นับเป็นพระราชพิธีโสกันต์ที่เป็นงานใหญ่พิเศษ มีแห่รอบนอก คือ แห่ออกไปในเขตพระบรมมหาราชวังชั้นนอก กับทั้งได้พระราชทานเครื่องประดับพระเกียรติยศเพิ่มเป็นพิเศษหลายประการ เทียบได้กับพระราชพิธีโสกันต์ที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อดำรงพระยศเป็นเจ้าฟ้าพระองค์ใหญ่ทีเดียว^๒

ผนวชเป็นสามเณร

ในปี พ.ศ. ๒๔๑๘ เมื่อพระชันษา ๑๓ ปี ทรงผนวชเป็นสามเณร ณ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม แล้วประทับจำพรรษา ณ วัดบวรนิเวศวิหาร ระหว่างผนวชอยู่พรรษาหนึ่งนั้น นอกจากทรงศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัยแล้ว ได้ทรงหัดเทศน์มหาชาติตามประเพณี ได้ถวายเทศน์กัณฑ์มหาธาตอันเป็นกัณฑ์ใหญ่ เทศน์ยากในงานประจำปี ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย เป็นที่พอพระราชหฤทัยมากกว่า เทศน์เพราะ เรียบร้อย และอักขระไม่ซ้ำ^๓

^๑ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, ผู้จัดพิมพ์, พระประวัติและมีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (พระนคร: ร.พ.พระจันทร์, ๒๔๕๓. พิมพ์สนองพระเดชพระคุณในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พ.ศ. ๒๔๕๓), หน้า ๔-๒๐.

^๒ ม.จ.หญิง ดวงจิตร จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์", ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๗).

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า (๘).

"ขึ้นวัง"

เมื่อลาผนวชสามเณรแล้ว มีพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ไปประทับที่หอนิเวศพิทยา ซึ่งตั้งอยู่ในเขตพระบรมมหาราชวังชั้นนอกทางทิศตะวันตก^๑ ถึงปี พ.ศ.๒๔๒๖ พระชันษาได้ ๒๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทานวังท่าพระซึ่งเดิมเป็นวังของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้เป็นวังที่ประทับของพระองค์เจ้าจิตรเจริญ และเสด็จพระราชดำเนินไปทรงรดน้ำพระราชทานในการ "ขึ้นวัง" ใหม่เมื่อวันที่ ๑๖ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๒๖^๒

ผนวชเป็นพระภิกษุ

พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๗ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีพิธีสมโภชพระเจ้าอนังยา เออ ณ ท้องพระโรงกลาง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทนับเป็นครั้งแรก^๓ ในวันที่ ๑ กรกฎาคม รุ่งขึ้นไปทรงผนวชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม สมเด็จพระยาบวรเสวริยาลงกรณ์เป็นพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ แล้วเสด็จประทับจำพรรษา ณ วัด บวรนิเวศ^๔

เมื่อถึงเวลากำหนดที่สมควรจะทูลลาสิกขา ทรงแสดงพระประสงค์ว่าจะทูลลาผนวชต่อไป เพราะทรงอยากจะทำเรียนพระปริยัติธรรมให้กว้างขวางยิ่งขึ้น แต่มีคนไปสื่อ

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๔).

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๓).

^๓ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, ผู้จัดการพิมพ์, พระประวัติและเสด็จพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๑.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒.

ว่าจะทรงผนวชเลย จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนั้นในวันเสด็จพระราชดำเนินไปพระราชทานผ้ากฐิน ณ วัดบวรนิเวศฯ ในคืนนั้น ขณะเสด็จเข้าไปประเคนไตรปิ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงชุกพระราชหัตถเลขาเขียนใส่เศษกระดาษลงในพระหัตถ์พระภิกษุมีความว่า "ขอให้สึกออกมาช่วยกันทำราชการ" พระองค์จึงลาผนวชตามพระราชประสงค์ในวันรุ่งขึ้นเลย^๑ รวมเวลาผนวชอยู่ ๑ พรรษา

การศึกษา

การศึกษาขั้นต้น

พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงเริ่มเรียนหนังสือขั้นต้นกับหม่อมเจ้าหญิงสารพัด เพชร ซึ่งเป็นพระธิดาอีกองค์หนึ่งในกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ จนทรงมีความรู้อ่านออกเขียนได้ เรียกว่า "ขั้นสมุด"^๒

การศึกษาภาษาอังกฤษ

พ.ศ. ๒๔๑๕ พระองค์ทรงมีพระชันษาได้ ๙ ปีแล้ว ได้ทรงเข้าศึกษาภาษาอังกฤษในโรงเรียนทหารมหาดเล็ก ซึ่งเรียกว่า "คะเต็มหาดเล็ก" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ทำการสอนโดยครูฝรั่งชื่อ ฟรานซิส ยอร์ช แพตเตอร์สัน^๓

นายแพตเตอร์สัน พูดภาษาไทยไม่ได้และได้ใช้วิธีการสอนแบบโรงเรียนในยุโรป หนังสือแบบเรียนก็ใช้ตำราของฝรั่งทุกเล่ม การสอนทำโดยหัดให้พูด ให้อ่าน และแนะให้เข้าใจความเอาเองไม่ได้หัดให้แปล และยังสอนวิชาคัดลายมือและเขียน

^๑ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, ผู้จัดการพิมพ์, พระประวัติและผีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๓.

^๒ ม.จ.หญิง ดวงจิตร จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๔).

^๓ เรื่องเดียวกัน.

ตามคำบอก นอกจากความรู้ภาษาอังกฤษแล้ว ครูสอนวิชา คณิตศาสตร์ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ยุโรป ตลอดจนอธิบายเหตุการณ์และเรื่องราวที่เกิดขึ้นในยุโรปในเวลานั้นให้นักเรียนได้รู้และเข้าใจอยู่เสมอ พร้อมทั้งกาตขึ้นเรื่องระเบียบวินัยอย่างเคร่งครัด^๑

พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงเรียนภาษาอังกฤษเพียงเวลาประมาณ ๓ ปี โรงเรียนได้เลิกไปเมื่อ พ.ศ.๒๔๑๗^๒

การศึกษาต่อจากขั้นต้น

ในปี พ.ศ.๒๔๑๖ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาไทยขึ้นในพระบรมมหาราชวัง มีพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เป็นครูใหญ่ และโปรดให้ใช้แบบเรียนหลวงของพระยาศรีสุนทรโวหาร ๖ เล่ม คือ มูลบทบรรพกิจ วาหนิตินิกร อักษรประโยค สังโยคพิธาน ไวพจนพิचारณ์ และพิศาลการันต์^๓ เมื่อพระองค์เจ้าจิตรเจริญต้องทรงงดเรียนภาษาอังกฤษไปโดยปริยายแล้ว ได้ทรงศึกษาริชาขั้นสูงขึ้นไปกับพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร)^๔ ในโรงเรียนสอนภาษาไทยนี้ต่อมา จนถึง พ.ศ.๒๔๑๘ แล้วผนวชเป็นสามเณรต่อไป นับเป็นเวลาสำเร็จการศึกษาขั้นแรก

^๑ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, หน้า ๑๔-๑๕.

^๒ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๔), หน้า ๒๗๑.

^๓ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ ๒๔๓๕-๒๕๐๗ (พระนคร: องค์การค้ำของครูสภา ๒๕๐๗. พิมพ์เป็นที่ระลึกในวันครบรอบเจ็ดสิบสองปีของกระทรวง วันที่ ๑ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๐๗), หน้า ๓๕-๓๖.

^๔ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้อ่าง ๆ, ๒: (๔).

พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงได้รับการศึกษาที่เป็นแบบแผนที่ดีที่สุดในสมัยนั้น โดยเฉพาะวิชาภาษาไทยอันเกี่ยวกับอักษรศาสตร์ ซึ่งต่อมาโปรดศึกษาสอบสวนอยู่เป็นประจำ ดังจะเห็นได้จากกาที่ได้ทรงช่วยเหลือในกิจการด้านภาษาหลายครั้งหลายครา อาทิ ทรงเอาเป็นพระจรรยาช่วยตรวจชำระหนังสือวรรณคดีสำคัญ ๒ เรื่อง คือ พระอภัยมณี และประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับหลวง เมื่อครั้งทรงดำรงตำแหน่งกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร^๑

ความสนพระทัยและการศึกษาศิลปะในปฐมวัย

ขณะที่ยังทรงพระเยาว์และยังทรงศึกษาเล่าเรียนในระยะเริ่มแรกอยู่นั้น พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงสนพระทัยวิชาศิลปะมาก ได้แก่การเขียนภาพและดนตรี เป็นต้น เมื่อทรงว่างจากการปฏิบัติหน้าที่ประจำแล้ว ทรงท่องเที่ยวไปหัดดนตรีกับข้าราชการที่มีหน้าที่เกี่ยวกับดนตรีในพระบรมมหาราชวัง ทรงเรียนกลองแขก เป่าพาทย์ สีซิ่ง เป่าขลุ่ย สีซอ เป็นต้น และทรงเรียนเป็นเร็วทุกอย่าง นอกจากนี้ทรงชอบเดินดูภาพระเบียงวัด พระศรีรัตนศาสดาราม แล้วจำมาหัดเขียน การเขียนภาพนี้ทรงสนพระทัยเป็นพิเศษ จนถึงกับมีสมุดติดพระองค์พกไปเขียนเป็นประจำ ผู้ใดเป็นช่างก็ทรงพากเพียรไปติดต่อประจบเอาใจเขาเพื่อขอศึกษาเอาความรู้ เช่นทรงเล่าว่า

002917

ครั้งหนึ่งมีฝรั่งชาวออสเตรเลียคนหนึ่งชื่อ นายไปย้า เข้ามาบวชเป็นเณรอยู่ที่สำนักพระมหาเถียรวัดพิชัยญาติ ครั้นสึกออกมาก็มาถวายตัวเป็นมหาดเล็ก นายไปยาคคนนั้นเป็นช่างเขียน จึงตรัสสั่งให้เขียนพื้นที่ทุกสถาน เล่นเอาฉันอล้มอเสียประจบเขาแทบตายด้วยอยากได้วิชาของเขา^๒

เมื่อลาผนวชแล้ว พระมารดาได้จัดช่างฝีมือดี ชื่อ นายสาย บุตรพระนมของพระองค์เจ้ามงคลเลิศมาให้สอนวิชาช่างเขียน ท่านผู้นี้ต่อมาได้รับตำแหน่งเป็นจางวาง

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ลายพระหัตถ์ประทานพระนิพนธ์ทรงอักษร เรื่องตรวจชำระหนังสือพระอภัยมณีและประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๙๔).

^๒ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๔).

กรมช่างสิบหมู่ และได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็นพระยาจินดารังสรรค์ แต่มักเรียกกันว่าเจ้ากรมสาย^๑

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสังเกตเห็นว่าพระเจ้าน้องยาเธอมีพระนิสสัยชอบศิลปะ ก็พอพระราชหฤทัยแล้วทรงส่ง เสริม ตรีสั้งให้เขียนรูปต่าง ๆ ถวาย เป็นนิจ ทั้งยังทรงนำมาปิดไว้ในสมุดพระราชหัตถเลขาซึ่งจดพระราชกิจและเหตุการณ์เป็นประจำ^๒

ความสนพระทัยในเรื่องศิลปะ ทั้งการดนตรีและการเขียนภาพนี้ ทรงเอาพระทัยใส่อย่างจริงจัง และทรงฝึกฝนอยู่เสมอ แต่ทรงมีแว่วว่าจะเป็นจิตรกรผู้สามารถเป็นพิเศษยิ่งกว่า เช่นในพ.ศ.๒๔๑๗ เกิดสุริยุปราคาจับหมดดวง ณ กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้มีการประกวดเขียนรูปสุริยุปราคาพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการที่เฝ้าดู ณ หน้าพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท รูปที่พระองค์เจ้าจิตรเจริฎทรงเขียนประกวดไม่ได้รับรางวัลในครั้งนั้น แต่โทรฝรั่งที่เข้ามาขอตั้งกล้องดูสุริยุ ณ ที่นั้นด้วยได้ขอเก็บเอาภาพประกวดเหล่านั้นไปทั้งหมด และได้้นำภาพของพระองค์เจ้าจิตรเจริฎซึ่งเขียนด้วยดินสอด่าอย่างคร่ำ ๆ แต่เขาเห็นว่ามัลักษณะตรงกับความจริงมากที่สุด ลงพิมพ์ในหนังสือทางโหราศาสตร์เล่มหนึ่งประกอบรายงานเรื่องสุริยุปราคาครั้งนั้นภาพที่นำลงประกอบอีกภาพหนึ่ง เป็นภาพฝีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระยาเทววงศ์วโรปการ^๓

การศึกษาวิชาชาติติเยะ โบราณคดีและราชประเพณี

หลังจากลาผนวชสามเณรแล้ว นอกจากจะทรงศึกษาจิตรกรรมตามที่พระมารดาจัดให้ พระองค์ทรงศึกษาวิชาสำหรับชาติติเยะ ณ วังสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ มีการขี่ม้า การใช้อาวุธต่าง ๆ เป็นต้น นอกจากนี้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานรินทรานุวัตติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๔).

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า (๖)

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า (๑๐)

ได้ทรงพระเมตตาสอนโบราณคดีและราชประเพณีประเพณีด้วยพระองค์เอง จนทรงได้
ความรู้ในวิชาเหล่านั้น เป็นหลักทำราชการต่อมา^๑

พระราชดำริให้ทรงออกไปศึกษา ณ ต่างประเทศ

ประมาณ พ.ศ.๒๔๒๑ ระหว่างที่ทรงรับราชการในกรมทหารมหาดเล็ก
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริจะส่งพระเจ้าน้อยยาเธอ
พระองค์เจ้าจิตรเจริญ ไปศึกษาวิชาการ ณ ต่างประเทศในยุโรป ได้ทรงปรึกษา
หม่อมเจ้าพรหมฉายในเรื่องนี้ว่า "น้ำจี้ะ ฉันจะส่งจิตรไปเรียนเมืองนอก" แต่หม่อม
เจ้าพรหมฉายทรงกรรแสงอย่างมากมายไม่ทูลตอบประการใด พระองค์จึงทรงหยุดยั้ง
พระราชดำริไว้เพียงนั้น ด้วยทรงสงสารหม่อมเจ้าพรหมฉายที่จะต้องว่าแห้วพระทัยใน
การห่างพระโอรส^๒

พระกรณียกิจทรงปฏิบัติราชการและการเลื่อนพระอิสริยยศในรัชกาลที่ ๔

รัชสมัยแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นสมัยแห่งการ
ปฏิรูปการปกครองบ้านเมืองจากระบอบเก่ามาเป็นระบอบใหม่ครั้งสำคัญยิ่ง พระองค์
ทรงเปลี่ยนแปลงแบบแผนการบริหารประเทศทั้งทางฝ่ายทหารและพลเรือน เพื่อปรับปรุง
แบบแผนการปกครองประเทศให้มีประสิทธิภาพ เป็นหนทางให้ดำเนินไปสู่ความเจริญ
รุ่งเรืองทัดเทียมอารยประเทศ

ในการทรงเป็นผู้นำแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงได้อาศัยพระเจ้าน้อยยาเธอทั้งหลายทำงานสนองพระเดชพระคุณ เป็น
กำลังสำคัญในการดำเนินงานต่าง ๆ ดังที่ทรงมีสายพระเนตรเล็งเห็นการณ์ไกล ทรง
ฝึกฝน กวดขันและส่งเสริมพระเจ้าน้อยยาเธอแต่ละพระองค์ให้ทำงานตามความถนัดและ
ถูกกับพระอุปนิสัย และให้มีความรับผิดชอบในหน้าที่ราชการมาตั้งแต่เบื้องต้น

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๑๑).

^๒ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยา
นริศานุวัดติวงศ์," จันทร์เกษม, ๔๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๘.

พระองค์เจ้าจิตรเจริญทรงเป็นพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์หนึ่งซึ่งเป็นกำลังสำคัญในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการบริหารประเทศชาติให้เจริญรุ่งเรืองมาตามลำดับ พระองค์ทรงพระปรีชาสามารถในการปฏิบัติราชการทุกอย่างในอำนาจหน้าที่ให้เกิดผลดี ก่อปรด้วยความสุขุมคัมภีรภาพวางบรรทัดฐานมั่นคงเป็นแบบอย่างในราชการหลายประการ และทรงมีพระอัธยาศัยมั่นคงดำรงอยู่ในความซื่อสัตย์สุจริตเนืองนิจ

การปฏิบัติราชการและเลื่อนพระอิสริยยศในระยะแรก

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงปฏิบัติราชการและได้พระราชทานเลื่อนพระอิสริยยศมาตามลำดับดังนี้

ประมาณ พ.ศ. ๒๔๒๑ ทรงเข้ารับราชการทหารในกรมทหารมหาดเล็ก ซึ่งได้สถาปนาเป็น "กรมทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์" ในรัชกาลที่ ๖ ทรงใช้ชีวิตอย่างทหารแท้ ๆ เหมือนทหารสามัญโดยทั่วไป^๑

พ.ศ. ๒๔๒๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นราชองครักษ์ ยศนายร้อยเอก พร้อมทั้งโปรดให้ดำรงตำแหน่ง "ผู้รับพระบรมราชโองการ" แทนพระองค์เจ้าดิศกรกุมารเป็นการชั่วคราวระหว่างที่พระเจ้าน้องยาเธอพระองค์นั้นทรงผนวช ตำแหน่งนี้มีหน้าที่บังคับบัญชาทหารให้อยู่ในระเบียบวินัย และเป็นที่ปรึกษานายทหารชั้นผู้ใหญ่ มีอำนาจตัดสินใจและสั่งการได้ตามข้อบังคับเป็นการต่างพระเนตรพระกรรณ แล้วนำความขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทราบฝ่าพระบาทภายหลัง เป็นตำแหน่งที่ทรงเลือกตั้งจากผู้ที่ไว้วางพระราชหฤทัยและทรงเห็นสมควรเป็นครั้งคราว^๒

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ; ๒: (๔).

^๒ กระทรวงเศรษฐการ, ตำนานทหารมหาดเล็ก (พระนคร: ๒๔๙๖). พันเอกนายวรการบัญชา รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเศรษฐการ พิมพ์ถวายสนองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พลเอกพระวรวงศ์เธอกรมหมื่นอดิศรอุดมศักดิ์ ๑๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๙๖), หน้า ๑๗.

พ.ศ.๒๔๒๘ ได้พระราชทานเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็นพระเจ้าน้อยยาเธอ "กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์" เนื่องจากทรงปฏิบัติราชการด้วยพระธรรมาธิบดีโดยตรง เทียงธรรม กอปรด้วยพระสติปัญญารอบรู้ในราชการที่ทรงรับผิดชอบเป็นอย่างดี ทรงปฏิบัติพระภารกิจทั้งในด้านการช่างและราชการทหารเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยอันสนิท อนึ่งในการประกอบพิธีเลื่อนกรมนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงประกอบพิธีตั้งกรมครั้งแรกของพระองค์ ณ วังที่ประทับเลยทีเดียว^๑

พ.ศ.๒๔๓๐ โปรดเกล้าฯ ตั้งพระเจ้าน้อยยาเธอ กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เป็น "พระเจ้าน้อยยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์"^๒ ขณะนี้ทรงมีพระชันษา ๒๔ ปี

ในปีเดียวกันนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงปรับปรุงกิจการทหารเสียใหม่ โดยแบ่งออกเป็นทหารบก ๗ กรม ทหารเรือ ๒ กรม แต่ละกรมมีฐานะเป็นอิสระ ขึ้นตรงต่อพระมหากษัตริย์ พระเจ้าน้อยยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ทรงดำรงตำแหน่งเป็น "ผู้บังคับการกรมทหารรักษาพระองค์" ขณะนี้ทรงมียศเป็นนายพันเอก กรมนี้ต่อมาคือ กรมทหารบกกราบที่ ๒^๓

พ.ศ.๒๔๓๐ เนื่องจากได้ทรงให้ปรับปรุงกิจการทหารครั้งสำคัญอีก คือ ทรงรวมกิจการทหารบกและทหารเรือ เข้าด้วยกันตั้งเป็นกรมยุทธนาธิการขึ้นสำหรับบังคับบัญชาทหารอย่างใหม่และเป็นกองทัพสยาม ในการเลือกสรรผู้ที่มีความสามารถและเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ นั้น นายพันเอก เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็น "เจ้าพนักงานใหญ่ผู้บัญชาการใช้จ่าย" ซึ่งมีหน้าที่ควบคุมการใช้จ่ายเงิน

^๑ ราชบัณฑิตยสภา, ผู้จัดพิมพ์, เฉลิมพระยศเจ้านายฉะบับมีพระรูป (พระนคร: ร.พ.โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒. พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ สมเด็จพระเจ้าพี่ยาเธอ เจ้าฟ้ามหิตลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ พ.ศ.๒๔๗๒), ๑: ๑๗๙-๑๘๑.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘๖-๑๘๘.

^๓ กระทรวงเศรษฐการ, ตำนานทหารมหาดเล็ก, หน้า ๓๓-๓๔.

ของฝ่ายทหารทั้งหมด และทรงได้พระราชทานเลื่อนยศเป็นนายพลตรี^๑

พ.ศ.๒๔๓๒ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีกรมโยธาธิการขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อให้เป็นกรมที่รวมงานช่างทั้งหมดไว้ด้วยกัน และทรงแต่งตั้งพระเจ้าอนึ่งยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์เป็นอธิบดีกรมโยธาธิการพระองค์แรก^๒

พ.ศ.๒๔๓๓ โปรดเกล้าฯ ให้ยกกรมโยธาธิการเป็นกระทรวงโยธาธิการ เจ้ากระทรวงมีตำแหน่งเป็นอธิบดีตามเดิม^๓

เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ ครั้งที่ ๑

พ.ศ.๒๔๓๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์เป็นเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ^๔ และในระยะแรกเริ่มนั้นกระทรวงแบ่งงานออกเป็น ๒ กรม คือ กรมเบ็ดเสร็จ และกรมบาญชี ได้มีการปรับปรุงจัดตั้งกรมขึ้นอีก ๔ กรม รวม ๖ กรม ตามความกว้างขวางและขอบเขตของงานดังนี้ คือ กรมเบ็ดเสร็จ

^๑ กระทรวงเศรษฐกิจ, ตำนานทหารมหาดเล็ก, หน้า ๓๘; "พระราชบัญญัติจัดการกรมยุทธนาธิการ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก, รวบรวมโดยเสถียร ลุยลักษณ์ และคนอื่น ๆ (พระนคร: โรงพิมพ์เดลีเมอส์, ๒๔๗๘.), ๑๒ (กฎหมาย ร.ศ.๑๐๘-๑๐๙ (พ.ศ.๒๔๓๒-๒๔๓๓): ๘๘-๑๑๓; และ "ประกาศจัดการทหาร," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๑ (กฎหมาย จ.ศ.๑๒๔๘, ๑๒๔๙, ๑๒๕๐ (พ.ศ.๒๔๒๙-๒๔๓๑): ๑๐๐-๑๐๗).

^๒ "ประกาศกรมโยธาธิการ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๒ (กฎหมาย ร.ศ.๑๐๘-๑๐๙ (พ.ศ.๒๔๓๒-๒๔๓๓): ๖๓.

^๓ "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๒ (กฎหมาย ร.ศ.๑๑๐-๑๑๑ (พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๕): ๑๕.

^๔ "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๓ (กฎหมาย ร.ศ.๑๑๐-๑๑๑ (พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๕): ๘๓-๘๘.

กรมบัญชี กรมการโยธา กรมช่าง กรมไปรษณีย์โทรเลข และกรมรถไฟ^๑

อนึ่ง กระทรวงโยธาธิการยังมีหน้าที่คิดและออกแบบแปลนดำเนินการก่อสร้างของกระทรวงทบวงกรมอื่นทั้งหมด ถ้าหากหน่วยราชการอื่นนั้นจะดำเนินการเองจะต้องให้กระทรวงโยธาธิการตรวจดูรายการก่อสร้าง และควบคุมราคาที่จะตั้งงบประมาณเบิกเงินจากกระทรวงการคลังด้วย^๒

เนื่องจากสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงควบคุมงานโยธา และการก่อสร้างทั้งหมดของประเทศ จึงทรงได้รับขนานพระนามว่า "นายช่างใหญ่แห่งกรุงสยาม"^๓ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการเมื่อพระชนมายุ ๒๕ พรรษา รวมเวลาที่ทรงทำงานในกรมโยธาธิการจนถึงเมื่อยกขึ้นเป็นกระทรวงแล้วเป็นเวลาติดต่อกัน ๓ ปี (พ.ศ.๒๔๓๒ ถึง พ.ศ.๒๔๓๕) แม้จะเป็นระยะเวลาอันสั้น พระองค์ทรงริเริ่มงานสำคัญของชาติไว้หลายประการ เช่น งานสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-นครราชสีมา งานสร้างถนนเยาวราช งานสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ-อยุธยา งานสร้างถนนบูรพา การขยายงานและปรับปรุงการไปรษณีย์โทรเลข^๔

เสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ.๒๔๓๖ ซึ่งเดิมยังนับว่าอยู่ในปี พ.ศ.๒๔๓๕ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ เพื่อเข้ามาช่วยแก้ไขและจัดวางระเบียบ

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒:(๑๙)-(๒๑).

^๒ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," จินตกรเกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖):๑๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔.

^๔ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกาศเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๑), หน้า ๗๐-๘๔.

ปฏิบัติราชการต่าง ๆ ให้เรียบร้อย^๑

เสนาบดีกระทรวงกลาโหมครั้งที่ ๑

พ.ศ.๒๔๓๗ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งกระทรวงกลาโหมขึ้นแทน
กรมยุทธนาธิการ โดยให้มีหน้าที่บังคับบัญชาทหารบกทหารเรือ และจัดการเกี่ยวกับ
เรื่องทหารทั้งหมด และโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายเจ้าฟ้ากรมขุนนริศนวัตดิวงค์มาเป็นเสนาบดี
แทนเจ้าพระยาพลเทพซึ่งชราภาพออกรับพระราชทานบำนาญ^๒ กระทรวงนี้มีหน้าที่เป็น
ผู้กำกับรักษาราชการทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกับทหารบกทหารเรือ และเครื่องสรรพาวุธ
ยุทธโศภณภัณฑ์ บัณฑิตและพาหนะสำหรับทหารทั่วพระราชอาณาจักร โดยมีส่วนราชการ
ในความดูแลรับผิดชอบ คือ กรมยุทธนาธิการ กรมทหารเรือ กรมช่าง กรมแสง^๓
พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมครั้งที่ ๑ อยู่ ๒ ปี คือ ตั้งแต่
พ.ศ.๒๔๓๗ ถึง พ.ศ.๒๔๓๙

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ

พ.ศ.๒๔๓๙ ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ
แทนสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช
ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ไปดำรงตำแหน่งที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน^๔ สำหรับตำแหน่ง

^๑ ราชบัณฑิตยสภา, ผู้จัดพิมพ์, เฉลิมพระยศเจ้านายฉบับมีพระรูป,
๑:๓๐๙, และ "ประกาศเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดี," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๓
(กฎหมาย ร.ศ.๑๑๐-๑๑๑ (พ.ศ.๒๔๓๔-๒๔๓๕):๑๕๒-๑๕๓.

^๒ "ประกาศเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดี," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๔
(กฎหมาย ร.ศ.๑๑๒-๑๑๓ (พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๓๗):๒๐๒-๒๐๔.

^๓ "ประกาศจัดตั้งหน้าที่กระทรวงกลาโหมมหาดไทย," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๔ (กฎหมาย ร.ศ.๑๑๒-๑๑๓ (พ.ศ.๒๔๓๖-๒๔๓๗):๒๐๔-๒๐๖.

^๔ "ประกาศเปลี่ยนผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๕ (กฎหมาย ร.ศ.๑๑๔-๑๑๕ (พ.ศ.๒๔๓๘-๒๔๓๙):๒๘๔-๒๘๕.

ผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการนี้ มียศเสมอ เสนาบดีบังคับบัญชาทหารบกทั้งหมด^๑

พ.ศ. ๒๔๔๐ ขณะทรงดำรงตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็น "ผู้แทนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ" อีกตำแหน่งหนึ่งในระหว่างที่พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นมหิศราชหฤทัย เสนาบดีเจ้ากระทรวงตามเสด็จพระราชดำเนินทวีปยุโรป^๒

เสนาบดีกระทรวงกลาโหมครั้งที่ ๒

พ.ศ. ๒๔๔๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้านั่งยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์กลับไปทรงรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมตามเดิม เนื่องจากสมเด็จพระเจ้านั่งยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช ทรงหายจากประชวรและเข้ารับราชการในตำแหน่งผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการตามเดิม^๓

ระหว่างที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมครั้งที่ ๒ นี้ทรงได้รับแต่งตั้งให้เป็น "ผู้รั้งตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือ" ชั่วคราวด้วย แม้จะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงกลาโหมครั้งหลังนี้เพียงเวลาประมาณ ๕ เดือน พระองค์ทรงวางรากฐานราชการของกระทรวงที่สำคัญ ๆ ไว้หลายประการ^๔

^๑ "ประกาศจัดป็นหน้าที่กระทรวงกลาโหมมหาดไทย," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๔ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๑๒-๑๑๓ (พ.ศ. ๒๔๓๖-๒๔๓๗) : ๒๐๕.

^๒ "ประกาศตั้งผู้แทนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๖ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๑๖-๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๑) : ๖-๗.

^๓ "ประกาศเปลี่ยนผู้บัญชาการกรมยุทธนาธิการ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๖ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๑๖-๑๑๗ (พ.ศ. ๒๔๔๐-๒๔๔๑) : ๔๙๑-๔๙๒.

^๔ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกาศเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๑๐๔-๑๐๘.

เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการครั้งที่ ๒

พ.ศ.๒๔๔๒ มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอ๋องยาเฮอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงกลับไปดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ เป็นครั้งที่ ๒ เนื่องจากโปรดให้พระเจ้าอ๋องยาเฮอกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ข้าหลวงต่างพระองค์ ซึ่งสำเร็จราชการ ณ มณฑลฝ่ายเหนือ เป็นเสนาบดีกระทรวงกลาโหม และผู้รั้งตำแหน่งผู้บัญชาการทหารเรือ^๑ ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการครั้งหลังนี้นาน ๖ ปี (พ.ศ.๒๔๔๒ ถึง พ.ศ.๒๔๔๘) พระกระณียกิจในระยะนี้เป็น การประสานต่องานของกระทรวงที่ดำเนินการอยู่ และขยายขอบเขตการจัดการคมนาคม และการขนส่งทั้งโดยทางบกและทางไปรษณีย์โทรเลขให้เจริญก้าวหน้ากว้างขวางยิ่งขึ้น นับว่าได้ทรงมีส่วนร่วมในการวางรากฐานการพัฒนาเศรษฐกิจของชาติให้รุ่งเรืองขึ้น เป็นอันมาก

กระทรวงโยธาธิการนี้ ได้เปลี่ยนชื่อเป็นกระทรวงคมนาคมในรัชกาล พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

เสนาบดีกระทรวงวัง

พ.ศ.๒๔๔๘ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าอ๋องยาเฮอเจ้าฟ้า กรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ ย้ายมาดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง^๒ เนื่องจาก พระองค์ทรงรอบรู้ระเบียบแบบแผนราชประเพณีเป็นอย่างดี และทรงรอบรู้ชำนาญ

^๑ "ประกาศตั้งกระทรวงเกษตรธิการแลเปลี่ยนตำแหน่งเสนาบดี," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๗ (กฎหมาย ร.ศ.๑๑๘-๑๑๙ (พ.ศ.๒๔๔๒-๒๔๔๓):๘๐-๘๑.

^๒ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๑๑๐-๑๑๓.

^๓ "ประกาศตั้งเสนาบดีกระทรวงวัง และตั้งผู้แทนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๐ (กฎหมาย ร.ศ.๑๒๔ (พ.ศ.๒๔๔๘):๑๕๐.

อย่างยิ่งในงานศิลปการช่าง สามารถทำควาวิไลของพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่พอพระราชหฤทัยเป็นนิจ^๑ การรับราชการ ณ กระทรวงวังนี้ ย่อมเป็นพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้พระเจ้าน้อยยาเธอพระองค์นี้ ได้ทรงรับใช้ใกล้ชิดในพระองค์ยิ่งขึ้นนั่นเอง

เลื่อนพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงฯ

พ.ศ.๒๔๔๘ ปีเดียวกันนี้ ทรงได้รับพระราชทานเลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็น "สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุวัตติวงศ์" เนื่องจากได้ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งหน้าที่สำคัญมาเป็นอันมาก และทรงปรีชาสามารถวางแผนเป็นแบบอย่างในราชการให้สามารถดำเนินงานทุกอย่างลุล่วงด้วยดี กอปรด้วยความซื่อสัตย์สุจริตและพระอัธยาศัยมั่นคงไม่หวั่นไหวต่อสิ่งใดๆ และยังทรงทำการช่างและศิลปะวางแผนอย่างอันวิจิตรหาผู้ใดเสมอเหมือนมิได้ ฉลองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นที่พอพระราชหฤทัยอยู่เนืองนิจ^๒ ขณะนี้ทรงมีพระชนมายุ ๔๒ พรรษา

ราชการพิเศษในรัชกาลที่ ๕

ระหว่างที่ทรงปฏิบัติราชการในกระทรวงต่างๆ อยู่เป็นปกตินั้น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุวัตติวงศ์ ได้ทรงปฏิบัติราชการพิเศษสำคัญๆ อยู่เสมอ อาทิ งานทางด้านศิลปการช่าง เมื่อ พ.ศ.๒๔๒๓ ทรงรับหน้าที่เป็น "นายช่าง" ซ่อมหอพระคันธารราษฎร์ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งเป็นงานใหญ่ งานออกแบบด้านศิลปและสถาปัตยกรรมต่าง ๆ "กรรมการหอพระสมุทวชิรญาณ" เมื่อ

^๑ ราชบัณฑิตยสภา, ผู้จัดการพิมพ์, เฉลิมพระยศเจ้านายอะบันมีพระรูป,

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐๔-๓๑๑.

พ.ศ. ๒๔๒๕ ซึ่งขณะนั้นเรียกว่า กรรมสัมปาทิกผู้มีหน้าที่ทำให้หอพระสมุดเจริญ ทรงเป็นกรรมการชุดแรกของหอพระสมุด^๑

พ.ศ. ๒๔๓๓ ทรงได้รับเลือกเป็น "สภานายกของหอพระสมุดวชิรญาณ"^๒

การทำงานด้านนี้แสดงว่าทรงมีความสนพระทัยในการอ่าน การศึกษาค้นคว้าหาความรู้จากหนังสืออยู่เสมอ ซึ่งย่อมเห็นได้จากความรอบรู้ในวิทยาการต่าง ๆ ทั้งในทางอักษรศาสตร์ ภาษาศาสตร์ ศิลป วัฒนธรรม และราชประเพณีอย่างกว้างขวางในสมัยปลายพระชนม์ชีพของพระองค์ท่าน

พ.ศ. ๒๔๔๔ ในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ มกุฎราชกุมาร เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และมีที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ๕ นาย สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงได้รับการแต่งตั้งเป็น "สมาชิกคณะที่ปรึกษาผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์" ด้วย^๓

การพ้นราชการ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงรับราชการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวังตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๔ ถึง พ.ศ. ๒๔๕๒ รวมเวลา ๘ ปี เกิดประชวร

^๑ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ดำนานหอพระสมุด หอพระมณเฑียรธรรม หอวชิรญาณ หอพุทธศาสนสังคหะ และหอสมุดสำหรับพระนคร (พระนคร: อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๑๒. พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพพระอินทเบญญา (สาราคำ อัดถา) ๒๒ ตุลาคม ๒๕๑๒), หน้า ๑๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๘.

^๓ "ประกาศการรักษาพระนคร," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๑ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๒๕-๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๕๐): ๑๖๒-๑๖๔.

ด้วยโรคพระทัยโต เพราะทรงตรากตรำงานจนมีเวลาพักผ่อนน้อยเกินไป แต่พระองค์
ยังทรงปฏิบัติหน้าที่ต่าง ๆ ต่อมา โดยมีให้ความทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว จนมีอากรประชวรด้วยโรคพระทัยอ่อนร่วมด้วย ทรงพระดำริเห็นว่าการ
ปฏิบัติราชการจะบกพร่อง จึงกราบถวายบังคมทูลลาออกจากราชการ เมื่อวันที่ ๒๕
พฤษภาคม ๒๔๕๓^๑ พระชนมายุได้ ๔๗ พรรษา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงปฏิบัติราชการและรับใช้
ฉลองพระเดชพระคุณเกือบตลอดรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
(ซึ่งเสด็จสวรรคต เมื่อวันที่ ๒๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๓) ทรงปฏิบัติหน้าที่ราชการด้วย
ความซื่อสัตย์ จงรักภักดี อุทิศพระวรกาย สติปัญญาพระปรีชาสามารถแก่พระมหากษัตริย์
ธิคุณในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับการไว้วางพระราชหฤทัยให้ทรงปฏิบัติ
พระราชภาระกิจสำคัญตลอดมา โดยเฉพาะงานริเริ่มที่สำคัญเป็นพิเศษของประเทศและ
พระราชภาระกิจที่ทรงติดขัดซึ่งต้องใช้พระปรีชาสามารถและพระวิจรรณญาณรอบคอบ
สุขุมคัมภีรภาพ พระองค์ทรงทำงานฉลองพระเดชพระคุณได้สำเร็จเป็นที่พอพระราชหฤทัย
อย่างยิ่งเสมอมา ทรงรับราชการหลายตำแหน่งและดำรงตำแหน่งเสนาบดีต่าง ๆ ถึง
๔ กระแสรวง เพราะทรงสามารถวางแบบฉบับเป็นบรรทัดฐานมั่นคงในราชการ กอปร
ด้วยพระอัธยาศัยมั่นคง ดำรงอยู่ในความสุจริตแน่วแน่มิได้หวั่นไหวเลยเป็นเนืองนิจ ทั้ง
ยังทรงเป็นผู้นำในเรื่องช่างศิลป์ และทรงเผยแพร่จรรยาการด้านนี้เจริญรุ่งเรืองสูงสุด
ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ "ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง, "ใน ประชุมกฎหมายประจำศก

๒๓ (กฎหมาย ร.ศ. ๑๒๘-๑๒๙ (พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๕๓) : ๒๖๗-๒๖๘.

พระกรณียกิจและพระชนมชีพในรัชกาลที่ ๖

การย้ายวังที่ประทับไป ณ วังคลองเตย

มีเหตุการณ์ที่ควรกล่าวถึงในที่นี้ด้วย คือ การย้ายวังที่ประทับจากวังท่าพระ (มหาวิทยาลัยศิลปากรในปัจจุบัน) มาประทับ ณ วังคลองเตย ซึ่งกลายเป็นที่ประทับในสมัยหลังจนตลอดพระชนมชีพ

นับตั้งแต่ทรงพระประสูติและถวายบังคมทูลลาออกจากราชการในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้นมา ทรงมีพระอนามัยไม่สมบูรณ์ ประชวรอยู่เนือง ๆ ได้ทรงลงเสด็จไปประทับที่บ้านเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ (ม.ร.ว. หลาน กุญชร) ที่บ้านคลองเตยตามคำชักชวนในตอนต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงค่อย ๆ แข็งแรงขึ้นจริง ๆ จึงทรงซื้อที่นาแถวนั้นแปลงหนึ่ง และเรือนไทยแบบโบราณซึ่งเจ้าของเรือขายในราคาถูกมาสร้างเป็นตำหนักเล็ก ๆ ในระยะแรกทรงประทับเฉพาะฤดูร้อน แต่ในที่สุดก็ประทับอยู่เลย เพราะสถานที่นั้นเป็นท้องนาและสวนถูกกับพระอนามัย^๑

การช่วยราชการ

ในรัชกาลที่ ๖ พระองค์มิได้ทรงรับราชการประจำ ย่อมเป็นเวลาให้ทรงศึกษาหาความรู้และค้นคว้าวิชาการต่าง ๆ และสิ่งที่มีได้ทรงทอดทิ้งเลยคือศิลปการช่าง ทรงสนองพระมหากรุณาธิคุณในทางศิลปการช่างต่าง ๆ เช่นออกแบบเครื่องราชูปโภค เครื่องราชอิสริยาภรณ์ พระเมรุศพ แบบตาลบัตรพัตรอง ภาพประกอบหนังสือ เป็นต้น นอกจากนี้ได้ทรงสนองพระเดชพระคุณในราชการพิเศษสำคัญของชาติหลายประการ^๒

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๒๔).

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า (๒๔).

เลื่อนพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระฯ

พ.ศ.๒๔๕๖ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศ สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมหลวงนริศรานุวัดติวงศ์ เป็น "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์" ด้วยทรงพิจารณาเห็นว่า แม้พระองค์จะมีได้ทรงรับราชการประจำก็ตาม แต่ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจ อันทรงคุณประโยชน์อันนับไม่ถ้วนมาแต่ในรัชกาลก่อน และได้ทำการฉลองพระเดชพระคุณทางการช่างและราชการพิเศษในรัชกาลนี้เป็นอย่างดี ก่อปรด้วยพระอุปนิสัยซื่อสัตย์ มีพระจริยวัตรอันงามเป็นแบบฉบับแห่งพระบรมวงศานุวงศ์ สมควรยกย่องพระเกียรติยศให้ยิ่งใหญ่อิ่งขึ้น^๑ ขณะที่ทรงมีพระชันษา ๕๐ ปี

ประธานกรรมการศาลรับสั่งกระทรวงวัง

พ.ศ.๒๔๖๒ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นประธานกรรมการศาลรับสั่งกระทรวงวัง พิจารณาไต่สวนคดีเกี่ยวกับพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงพระองค์หนึ่งมีความผิดฐานทำร้ายร่างกายพระโอรสให้บาดเจ็บโดยประมาท สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงปฏิบัติหน้าที่นี้อย่างเที่ยงธรรม^๒ การที่ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นประธานพิจารณาคดีนี้ ย่อมแสดงให้เห็นว่าพระองค์ทรงเป็นผู้ที่เพียบพร้อมด้วยพระเกียรติคุณอันงามเป็นที่เคารพนับถือแก่พระบรมวงศานุวงศ์และบุคคลทั้งปวง

กรรมการตรวจแก้ร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์

พ.ศ.๒๔๖๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรรมการตรวจแก้ร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ผู้หนึ่ง เพื่อตรวจร่างประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ซึ่งโปรดเกล้าฯ ให้ชาวต่างประเทศร่างขึ้น กฎหมายนี้ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ

^๑ กรมศิลปากร, เฉลิมพระยศเจ้านาย, พิมพ์ครั้งที่ ๑ แก้ไขเพิ่มเติม. (พระนคร:๒๕๑๓. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพณฯ นายสุจิต สุจริตกุล ๒๓ พฤศจิกายน ๒๕๑๓), ๒:๕๐-๕๒.

^๒ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๐๖-๒๐๗.

ประกาศใช้เป็นกฎหมายครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๖ ซึ่งเป็นแบบฉบับของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ต่อมาในปัจจุบัน^๑

กรรมการสภาการคลัง

พ.ศ.๒๔๖๕ ปีเดียวกันนี้ โปรตเกล้าฯ ให้ทรงเป็นกรรมการผู้หนึ่งใน "สภาการคลัง" ซึ่งมีหน้าที่พิจารณาปัญหาทั้งปวงอันเกี่ยวกับการเงินของประเทศ เพื่อทำรายงานขึ้นกราบบังคมทูลให้ทรงมีพระราชวินิจฉัยโดยสะดวก^๒

กรรมการรองคมนตรีตรวจจัดงบประมาณการรับจ่ายเงินแผ่นดิน

พ.ศ.๒๔๖๖ ทรงได้รับพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้เป็น "กรรมการรองคมนตรี ตรวจจัดงบประมาณการรับจ่ายเงินแผ่นดิน" ซึ่งมีหน้าที่ตรวจจัดงบประมาณรายรับรายจ่ายของแผ่นดินให้สมดุลย์ เนื่องจากในระบอบนั้นรัฐบาลไทยประสบปัญหาเงินรายได้ไม่พอกับรายจ่ายอย่างหนัก^๓ คณะกรรมการรองคมนตรีได้ปฏิบัติงานเป็นผลสำเร็จด้วยดี ในปี พ.ศ.๒๔๖๖ ถึง พ.ศ.๒๔๖๗ งบประมาณเข้าสู่ดุลยภาพ^๔

^๑ พระยานิติศาสตร์ไพศาล, ประวัติศาสตร์กฎหมายไทย คำสอนชั้นปริญญาตรี พ.ศ.๒๕๐๑-๒๕๐๒ (พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๐๒), หน้า ๑๑๙-๑๒๔.

^๒ "ประกาศตั้งสภาการคลัง," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๔ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๕): ๘๐-๘๑; และ "ประกาศตั้งสภานายกและกรรมการสภาการคลัง," ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๕ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๕): ๘๑-๘๒.

^๓ "ประกาศตั้งกรรมการรองคมนตรี ตรวจจัดงบประมาณการรับจ่ายเงินแผ่นดิน," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๑๖ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๖): ๒๒๔-๒๒๕.

^๔ "ประกาศกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๙ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๙): ๓-๔.

นอกจากนี้พระองค์ได้ทรงฉลองพระเดชพระคุณในการรักษาทรัพย์มรดกทางวัฒนธรรมของชาติมิให้สูญ และเผยแพร่ให้เป็นที่รู้จักแพร่หลายในบรรดาประชาชนทั่วไปด้วย ดังเช่น ใน พ.ศ.๒๔๖๖ เมื่อทรงได้รับการแต่งตั้งเป็น "กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร"^๑ ทรงรับตรวจชำระต้นฉบับการพิมพ์วรรณคดีไทย ๒ เล่ม คือ พระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่ และประชุมบทละครตีก๋อคำบรรพดัดบทหลวง พระนิพนธ์ของพระองค์เอง โดยมีพระพิณิจวรรณาการ เลขาธิการหอพระสมุดฯ เป็นผู้ติดต่อรับสนองพระบัญชา^๒ ทรงตรวจสอบการพิมพ์อย่างละเอียดถี่ถ้วน ทำให้หอพระสมุดฯ ได้วรรณคดีไทยฉบับที่ถูกต้องและสมบูรณ์ที่สุดเพิ่มขึ้น

เนื่องจากทรงเป็นกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร จึงทรงเป็น "สมาชิกวรรณคดีสโมสร" โดยตำแหน่ง และเป็น "กรรมการวรรณคดีสโมสร" ด้วย^๓ วรรณคดีสโมสรเป็นสถาบันรวมวิชาการด้านหนังสือหรือวรรณคดี ประวัติศาสตร์ ภูมิศาสตร์ โบราณคดีของประเทศ จึงเป็นแหล่งที่รวมนักวิชาการหลายแขนงที่จะมาประชุมอภิปรายปัญหาด้านวิชาการดังกล่าว ให้เกิดผลงอกงามแก่วงวรรณกรรมและวัฒนธรรมของชาติ^๔

^๑ "ประกาศตั้งกรรมการหอพระสมุดวชิรญาณ," ราชกิจจานุเบกษา ๔๐ (๒๓ มีนาคม ๒๔๖๖): ๔๕๒๔.

^๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศนุวัตติวงศ์, ลายพระหัตถ์ประทานพระพิณิจวรรณาการเรื่องตรวจชำระหนังสือพระอภัยมณีและประชุมบทละครตีก๋อคำบรรพดัด. (พระนคร: ร.พ.พระจันทร์, ๒๔๙๔).

^๓ "พระราชกฤษฎีกาตั้งวรรณคดีสโมสร," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๒๗ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๔๗): ๒๔๕.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๔๓-๒๔๔.

เลื่อนยศทางทหารเป็นนายพลเอก

พ.ศ.๒๔๖๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนยศทหารของพระองค์เป็นนายพลเอก^๑ ซึ่งเป็นยศทหารสูงสุดที่ทรงได้รับการที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์มิได้ทรงปฏิบัติราชการประจำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทำให้พระองค์ทรงรับใช้ประเทศชาติยิ่งหย่อนไปกว่าเมื่อทรงรับราชการประจำในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชภารกิจที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์ทรงปฏิบัติ จะเห็นได้ว่าเป็นงานที่มีความสำคัญในระดับที่เกี่ยวกับนโยบายและความมั่นคงของประเทศชาติ ซึ่งลักษณะงานนี้ต้องคัดเลือกบุคคลที่มีความเหมาะสมเป็นพิเศษ ทั้งในด้านความสามารถและคุณวุฒิ คือต้องเลือกเห็นจากบุคคลที่มีความสามารถสูง ทรงไว้ซึ่งเกียรติคุณ มีวิจรรย์คุณละเอียดยุขมูลลึกซึ้ง ประกอบด้วยอุเบกขาญาณ ความเข้มแข็ง เด็ดเดี่ยว พร้อมทั้งมีบุคลิกภาพเหมาะสม และมีอาวุโส เป็นที่เคารพนับถือแก่บุคคลทั่วไป ผู้ที่จะมีคุณสมบัติดังกล่าวนี้ นอกจากควรจะเป็นผู้ที่เคยผ่านงานสำคัญ ๆ ระดับชาติมาแล้ว ต้องเป็นผู้ที่เพียบพร้อมด้วยจริยวัตร และเกียรติคุณดีงามเป็นที่เชื่อถือในวงการบริหารของประเทศอีกด้วย สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงเพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติดังกล่าวอย่างครบถ้วน

พระกรณียกิจในรัชกาลที่ ๗

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อวันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๖๘ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสวยราชย์ต่อมา และมีพระราชดำรัสชวนให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์เข้ารับราชการ ขณะ

^๑ "พระราชทานยศทหารบก," ราชกิจจานุเบกษา ๔๐ (๑๖ กันยายน ๒๔๖๖) : ๑๘๔๓.

นั้นพระองค์ทรงมีพระอนามัยสมบูรณ์ขึ้นมาก จึงทรงกลับเข้ารับราชการตามเดิม^๑ ทรงมีพระชันษา ๖๒ ปี

สมาชิกอภิรัฐมนตรีสภา

พ.ศ.๒๔๖๘ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรีในคณะอภิรัฐมนตรีสภา ซึ่งเป็นสภาที่ปรึกษาสูงสุดในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว^๒ บุคคลที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกสรร เป็นผู้ซึ่ง ". . . จำต้องเป็นผู้ซึ่งมีความคุ้นเคยและชำนาญงานราชการมาแต่ก่อน และประกอบด้วยเกียรติคุณทั้งความปรีชาสามารถ สมควรเป็นที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยของพระเจ้าแผ่นดินตลอดจนมหาชนทั้งหลาย . . ." ^๓

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์ดิวงค์ ทรงดำรงตำแหน่งอภิรัฐมนตรีสภาจนถึง พ.ศ.๒๔๗๕^๔

สมาชิกสภาการคลัง

ในปี พ.ศ.๒๔๖๘ อันเป็นปีเดียวกันนั้น พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เปลี่ยนแปลงแก้ไขวิธีการสภาการคลังใหม่ โดยแก้ไขหน้าที่ของสภาการคลังให้กว้างขวางกว่าที่กำหนดในรัชกาลก่อน คือ เป็นผู้พิจารณาวินิจฉัยข้อราชการอันเกี่ยวกับการเงินแผ่นดิน แล้วนำความเห็นขึ้นกราบบังคมทูล เพื่อประโยชน์ในการ

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒:(๒๔).

^๒ "พระราชดำรัสทรงตั้งอภิรัฐมนตรีสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๘):๒๓๑-๒๓๓.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๒.

^๔ "ประกาศเลิกอภิรัฐมนตรีสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๔๕ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๗๕):๑๔๗.

ทำนุบำรุงบ้านเมือง และประหยัคงบประมาณของประเทศ^๑

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงได้รับพระบรมราชโองการ
แต่งตั้งเป็นสมาชิกสภาการคลังเมื่อ พ.ศ.๒๔๖๕^๒ และทรงพ้นตำแหน่งเมื่อครบกำหนด
ในวาระที่ ๒ คือ พ.ศ.๒๔๗๓^๓ รวมเวลาทรงช่วยราชการในตำแหน่งนี้ ๕ ปี

อุปนายกราชบัณฑิตยสภา

พ.ศ.๒๔๖๕ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายกิจการหอพระสมุดสำหรับ
พระนครให้กว้างขวางขึ้น โดยรวมงานหอพระสมุดสำหรับพระนคร งานของกรมศิลปากร
และงานของกรมราชบัณฑิตยสภาเข้าเป็นหน่วยงานเดียวกัน และทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้ชื่อว่า "ราชบัณฑิตยสภา" อันมีหน้าที่จัดการหอพระสมุดสำหรับพระนครและพิจารณา
วิชาอักษรศาสตร์ จัดการพิพิธภัณฑ์สถาน ตรวจสอบรักษาโบราณวัตถุสถาน และจัดการบำรุง
รักษาวิชาช่าง^๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงได้รับแต่งตั้งให้ดำรง
ตำแหน่งอุปนายกราชบัณฑิตยสภา แผนกศิลปากรซึ่งจะทรงมีหน้าที่จัดการบำรุงรักษาวิชา
ช่างให้เจริญรุ่งเรือง^๕

^๑ "ประกาศเปลี่ยนระเบียบสภาการคลัง," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๘
(กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๔) : ๔๐๒-๔๐๖.

^๒ "ประกาศตั้งสมาชิกสภาการคลัง," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๘
(กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๔) : ๔๐๖-๔๐๗.

^๓ "ประกาศตั้งสมาชิกสภาการคลัง," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๔๓
(กฎหมาย พ.ศ.๒๔๗๓) : ๖๐.

^๔ "ประกาศตั้งราชบัณฑิตยสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๓๘
(กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๔) : ๕๓-๕๖.

^๕ "ประกาศตั้งกรรมการราชบัณฑิตยสภา," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก
๓๘ (กฎหมาย พ.ศ.๒๔๖๔) : ๕๗.

การดำรงตำแหน่งอุปนายกราชบัณฑิตยสภา แผนกศิลปการของพระองค์เป็นประโยชน์อันยิ่งใหญ่แก่ศิลปการช่างของชาติ เพราะพระองค์ได้ทรงประกอบพระกรณียกิจอันสำคัญยิ่งในทางช่างไว้มากมาย เช่นทรงรวบรวมช่างฝีมือเอกทั้งชาวต่างประเทศและชาวไทยให้มาร่วมกันทำงานเป็นจำนวนมาก เฉพาะช่างชาวต่างประเทศมีถึง ๔ คน เช่น นายฟอรโน สถาปนิกฝีมือดี นายริโกลี ช่างเขียน นายเฟโรจ ช่างปั้นผู้ซึ่งได้ฝากฝีมือการปั้นไว้ในประเทศไทยเป็นจำนวนมาก ท่านผู้นี้ต่อมาได้แปลงสัญชาติเป็นไทย ชื่อ ศิลป พิศศรี ช่างไทยเช่น พระเทพธนา พระเทวภิรมมิตร พระพรหมพิจิตร ซึ่งท่านเหล่านั้นนอกจากเป็นช่างเขียนฝีมือดีแล้วยังเชี่ยวชาญในสถาปัตยกรรมไทยอีกด้วย ช่างไทยที่สำเร็จจากต่างประเทศ ได้แก่ พระสาโรชรัตนนิมมานก์ หม่อมเจ้าอิทธิเทพสรร และ หม่อมเจ้าสมัยเฉลิม กฤดากร เป็นต้น นอกจากนี้ยังได้ทรงฝึกหัดช่างรุ่นเล็กขึ้นไว้ให้รับช่วงงานต่อจากสมัยของพระองค์อีกหลายคน^๑

อนึ่ง พระองค์ได้ทรงสร้างสรรผลงานช่างด้านการช่างฝีมือทางสถาปัตยกรรมไว้หลายชิ้น เช่น การสร้างพระเมรุพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเมรุสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทมาลมารศรี พระเมรุสมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช^๒ แบบพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงเครื่องขัตติยาภรณ์ซึ่งประดิษฐาน ณ เชียงสะพานพระพุทธรูปยออดฟ้าฝั่งพระนคร^๓ เป็นต้น

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครานุวัตติวงศ์ ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจในตำแหน่งอุปนายกราชบัณฑิตยสภา แผนกศิลปการเป็นเวลา ๖ ปี และทรงพ้นตำแหน่งนี้เมื่อมีการ

^๑ ตรี อมาตยกุล, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์,"

จันทร์เกษม ๔๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖):๔๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประวาทเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์, หน้า ๑๔๗.

เปลี่ยนแปลงการปกครองภายในประเทศเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๕^๑ แม้จะเป็นระยะเวลาอันสั้น ทรงได้รับการสดุดีว่า "นับว่าการช่างในสมัยที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงบัญชาการอยู่นั้นได้เจริญสูงสุดยากที่จะหาสมัยใดทัดเทียมได้"^๒

ผู้กำกับการพระราชวงศ์

พ.ศ. ๒๔๗๐ ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ เป็น "ผู้กำกับการพระราชวงศ์" คือทำหน้าที่แทนพระองค์พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้พระบรมราชูปถัมภ์แก่พระบรมวงศานุวงศ์ และปกป้องพระราชวงศ์เท่าที่พึงควรกระทำให้ดำรงอยู่ในพระเกียรติยศและเกียรติคุณอันสมควร^๓

การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิบัติพระราชภาระกิจในตำแหน่งนี้ย่อมเป็นประจักษ์พยานว่า ทรงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นอย่างยิ่ง และทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ที่เจ้านายในพระราชวงศ์ตลอดจนมหาชนทั้งปวงให้ความเคารพเป็นอย่างสูง

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์

วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๗๕ ได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองโดยบุคคลคณะหนึ่งซึ่งเรียกตัวเองว่า "คณะราษฎร" ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบอบประชาธิปไตย โดยมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์พระประมุขภายใต้กฎหมายรัฐธรรมนูญ ในปลายปี พ.ศ. ๒๔๗๖ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริจะเสด็จไปรักษาพระเนตร ณ สหรัฐอเมริกา ได้ทรง

^๑ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้านิศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๓๐).

^๒ ดร. อมาตยกุล, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์,"

จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๕๓.

^๓ "ประกาศตั้งผู้กำกับการพระราชวงศ์," ใน ประชุมกฎหมายประจำศก ๔๐ (กฎหมาย พ.ศ. ๒๔๗๐): ๒๐๑.

พระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์^๑

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพิจารณาเลือกสรรบุคคลผู้จะมาเป็น "ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์" อย่างพิถีพิถันเป็นพิเศษ ทั้งนี้เนื่องจากพระราชดำริทางการเมืองของพระองค์และความคิดเห็นของคณะรัฐบาลในสมัยนั้น มักจะขัดแย้ง ไม่ดำเนินคล้องจองกัน "ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์" จึงต้องเป็นผู้ที่สามารถเชื่อมโยงระหว่างคณะรัฐบาลและพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี ไม่มีอคติโน้มเอียงไปฝ่ายใด หรือหวั่นเกรงอิทธิพลของฝ่ายใด เป็นผู้ที่จะสามารถรักษาสัมพันธภาพและสถานการณ์ให้ดีที่สุด

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจที่ทรงได้รับมอบหมายเป็นอย่างดีและด้วยความเสียสละเป็นอย่างสูง ทรงมีความเข้มแข็งอดทน มิได้หวั่นไหวต่ออิทธิพลการเมืองที่มีความรุนแรงอย่างหนักในสมัยนั้น ทรงระมัดระวังพระองค์อย่างยิ่งยวดที่จะมิให้งานที่ทรงได้รับมอบหมายต้องเสียไปหรือพระเกียรติยศเกียรติคุณแห่งพระราชวงศ์ต้องเสื่อมทรามมัวหมอง^๒

อย่างไรก็ตาม ความคิดเห็นในทางการเมืองระหว่างคณะรัฐบาลและพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่อาจจะปรองดองกันได้ วันที่ ๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๗๗ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวจึงทรงตัดสินพระทัยสละราชสมบัติ แล้วทรงมีพระราชโอรสเลขแจ้มายังสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ว่าตำแหน่ง

^๑ "พระราชกฤษฎีกาตั้งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ พุทธศักราช ๒๔๗๖,"

ประชุมกฎหมายประจำศก ๔๖ (กฎหมาย พ.ศ. ๒๔๗๖): ๕๗๓-๕๗๔.

^๒ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, แถลงการณ์เรื่องสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ (ม.ป.ท.:ม.ป.ป.),

ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์เป็นอันพับไป^๑ จึงทรงพ้นตำแหน่งในวันนี้เอง และไม่ทรงยอมรับตำแหน่งนี้อีก^๒

เนื่องจากพระองค์ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจในตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ด้วยความเสียสละอย่างแท้จริง พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหฤทัยซาบซึ้งในความจงรักภักดีของพระองค์เป็นอย่างยิ่ง จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้รัฐมนตรีกระทรวงวังนำเครื่องบรรณาการต้นไม้เงินและต้นไม้ทองมาพระราชทานแด่พระองค์ท่าน เพื่อเป็นเครื่องหมายแสดงความเคารพบูชาอย่างสูงสุด และขอพระราชหฤทัยที่ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์อย่างเข้มแข็งและอดทนอย่างยิ่ง กล้าเผชิญความลำบากอันใหญ่หลวงโดยมิได้หวั่นเกรงภัยพิภพใด^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจในการอุทิศซึ่งพระชนม์ชีพเป็นราชพลีโดยครบถ้วนแล้ว

เลื่อนพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาฯ ในรัชกาลที่ ๘

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อทรงพ้นจากตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว ก็ได้ทรงพ้นจากหน้าที่ราชการโดยเด็ดขาด ทรงใช้พระชนม์ชีพในบั้นปลายด้วยการศึกษาหาความรู้ ช่วยราชการเมื่อต้องประสงค์และประทานความรู้แก่ผู้ปรารถนาความรู้ซึ่งมีอยู่เนืองนิจ พระเกียรติคุณทั้งในกาลก่อนและในตอนปลายพระชนม์ชีพมีมากมาย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ

^๑ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว, แถลงการณ์เรื่องสมเด็จพระปรมินทรมหาประชาธิปก พระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสละราชสมบัติ, หน้า ๓๖๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖๔-๓๗๐.

^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระประวัติ พระนิพนธ์ และภาพฝีพระหัตถ์. (พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๔๑-๔๓.

พระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล รัชกาลที่ ๘ โดยมีหม่อมราชวงศ์เสนีย์ ปราโมช เป็น นายกรัฐมนตรี ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระอิสริยยศพระองค์ขึ้นเป็น "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์" เมื่อวันที่ ๓๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๘๘^๑ ขณะนี้ทรงมีพระชนมายุ ๘๒ พรรษา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงปฏิบัติพระกรณียกิจทั้งปวง ในหน้าที่ราชการอันยิ่งใหญ่และยากยิ่งเป็นผลสำเร็จและเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติตลอดมา ทรงแสดงให้เห็นปรากฏแล้วว่าทรงเป็นรัฐวิบุรุษที่เพียบพร้อมด้วยความเข้มแข็งอดทน ละเอียดถี่ถ้วน ทรงกอปรด้วยพระวิจรรย์ญาณสูงส่งเยือกเย็น พระจริยวัตรนุมนวล และสำรวมอยู่เป็นนิจ ทรงอุทิศพระวรกายและดวงพระวิญญาณถวายเป็นราชและชาติพลีมิได้ทรงหวังเกรงต่อภัยอันตรายและอิทธิพลมืดที่ล้อมรอบพระองค์อย่างใกล้ชิด ทรงเป็นบุคคลที่ควรค่าแก่การเทิดทูนและสดุดีอย่างแท้จริง พระจริยวัตรและพระกรณียกิจตลอดพระชนม์ชีพของพระองค์ควรค่าแก่การศึกษาและเผยแพร่ในฐานะเป็นแบบอย่างอันดีงามแก่ประชาชนชาวไทยสืบไป

พระประวัติส่วนพระองค์และครอบครัว

พระชายาและพระโอรสธิดา

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงอภิเษกสมรสเป็นครั้งแรกในปีพ.ศ. ๒๔๒๘ เมื่อพระชนมายุได้ ๒๒ พรรษา กับหม่อมราชวงศ์ปลื้ม ธิดาพระสัมพันธวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประเสริฐศักดิ์ และมีพระธิดาองค์หนึ่ง คือ หม่อมเจ้าหญิงปลื้มจิตร (เอื้อย) จิตรพงศ์ (พ.ศ. ๒๔๓๓-พ.ศ. ๒๔๕๙)

^๑ "ประกาศสถาปนาอานันทมหิดล," ราชกิจจานุเบกษา ๖๓ (๑ มกราคม ๒๔๘๘): ๕-๘, และกรมศิลปากร, เฉลิมพระยศเจ้านาย, ๒: ๑๙๑-๑๙๓.

เมื่อหม่อมราชวงศ์ปลื้ม ถึงแก่กรรม ทรงได้หม่อมมาลัย บุตรีพระสาครสมบัติ
(เผือก เศวตามร์) เป็นพระชายาองค์ที่ ๒ มีพระโอรส ๒ องค์ คือ

หม่อมเจ้าชาย (อ้าย) สิ้นชีพในวันประสูติ

หม่อมเจ้าชายเจริญใจ (ยี่) จิตรพงศ์ (พ.ศ.๒๔๔๐-พ.ศ.๒๔๕๓)

หม่อมมาลัยถึงแก่กรรมในเวลาต่อมา ทรงได้หม่อมราชวงศ์โต ธิดาหม่อมเจ้า
แดง งอนรด เป็นพระชายาองค์ที่ ๓ เมื่อพ.ศ.๒๔๔๖ และมีพระโอรสธิดา ๖ องค์ คือ

หม่อมเจ้าชาย (สาม) ประสูติและสิ้นชีพ พ.ศ.๒๔๕๓

หม่อมเจ้าหญิงประโลมจิตร (อี่) ไชยันต์ (ชายาหม่อมเจ้าตระหนักนิพนธ์
ไชยันต์)

หม่อมเจ้าหญิงดวงจิตร (อาม) จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าชายยาใจ (ใส) จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าชายเพลารถ (งั่ว) จิตรพงศ์

หม่อมเจ้าหญิงกรณิกา (ไอ) จิตรพงศ์^๑

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีความสุขและความราบรื่น
ในชีวิตครอบครัว ทรงมีพระชายาเพียงคราวละองค์ ร่วมชีวิตจนวายชนม์จากกันไปจึง
ทรงมีพระชายาใหม่ พระชายาทุกองค์ถวายความจงรักภักดีต่อพระองค์ท่านอย่างสูงสุด
ทำหน้าที่แม่บ้านที่ดี และปฏิบัติแต่ในสิ่งที่เชิดชูพระเกียรติยศให้สูงส่ง สำหรับพระองค์
เองก็ได้ทรงปฏิบัติหน้าที่ของพระสามีที่ได้อย่างสม่ำเสมอ ทรงให้เกียรติและมอบความรัก
ความเมตตาแก่พระชายาทุกองค์เสมอไป^๒

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระประวัติ พระนิพนธ์
และภาพฝีพระหัตถ์, หน้า ๔๖-๔๗.

^๒ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะ
ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๓๘-

การเลี้ยงดูและอบรมพระโอรสธิดา

ในการอบรมพระโอรสธิดาทรงถือคติอย่างโบราณว่า "รักวัวให้ผูก รักลูกให้ตี" คือทรงกวัดขັນให้มีความรับผิดชอบในหน้าที่ เมื่อทำผิดต้องยอมรับและแก้ไขตัวเอง ทรงฝึกหัดให้รู้จักทนความยากลำบากมาแต่เด็ก ๆ ในขณะเดียวกัน ทรงผูกไว้ด้วยความรักและความจริง ทรงมีน้ำพระทัยเมตตากรุณาต่อพระโอรสธิดาอย่างที่สุด ที่สำคัญที่สุดคือ วางพระองค์เป็นตัวอย่างในหลักศีลธรรม และทรงปลูกฝังคุณธรรมความกตัญญูให้ยึดมั่นเป็นคตินิยมแห่งชีวิตจิตใจ

ทรงวางพระองค์เป็นทั้งพระบิดาและอาจารย์ที่ดี ทรงเลี้ยงดูและฝึกหัดพระโอรสธิดาด้วยพระองค์เอง เสมอ ทรงห่วงใยในความสุขของลูกยิ่งกว่าความสุขส่วนพระองค์ และมีได้หวังผลสิ่งใดตอบแทนเลย นอกจากให้ลูก ๆ มีความสามัคคีปรองดองกัน^๑ นับว่าทรงประสบความสำเร็จในชีวิตครอบครัวอย่างเต็มเปี่ยม

พระจริยวัตรและคตินิยม

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระจริยวัตรอันงามพร้อมแผ้วถลอดพระชนม์ชีพ ทรงมีพระอุปนิสัยสุภาพอ่อนโยน และน้ำพระทัยเมตตาเป็นปกติวิสัย ทรงเปิดโอกาสให้คนทุกชั้นได้เข้าเฝ้าอย่างใกล้ชิดเสมอ ไม่ว่าจะด้วยกิจการงานหรือกิจธุระส่วนตัว ไม่ทรงหลบหลีกเลยไม่ว่าจะเป็นเวลาใด เมื่อมีผู้เชิญเสด็จไปงานหรือพิธีการใด ก็ทรงอุตสาหพยายามเสด็จไปแม้จะทรงชราภาพมาก เพราะเห็นว่าเขาเชิญด้วยความเคารพนับถือ ถ้าไม่ไปเขาจะเสียใจ^๒

^๑ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๓๘-๒๓๙.

^๒ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, ผู้จัดพิมพ์, พระประวัติและนิพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๔๓.

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ นักการศึกษาผู้หนึ่ง ซึ่งได้มีโอกาสเฝ้า
 ใกล้ชิดสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นระยะเวลาอันนาน ได้สดุดีพระองค์
 ท่านว่า "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งจิตอันเจริญโดยแท้
 ถ้ามองอย่างนักการศึกษา กล่าวในปัจจุบัน ก็คือทรงไว้ซึ่ง Mature Mind อันเป็น
 อุดมคติของการศึกษาแผนปัจจุบัน . . ." ^๑ และได้เปรียบเทียบพระจริยวัตรของ
 พระองค์ถึงลักษณะจิตที่เจริญ กับตำรา The Mature Mind ของ เอช เอ โอเวอส์ตริท
 (H.A. Overstreet) ว่ามีความสอดคล้องกันโดยตลอด ^๒

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ กล่าวว่า สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นผู้ที่ไม่โกรธใครเลย ทั้งที่ทรงมีพระชนมชีพใกล้ชิดกับคนจำนวนร้อยอยู่เป็น
 เวลาหลายสิบปี และทรงมีสิทธิฐานะและอำนาจที่จะแสดงความโกรธ ทั้งนี้เพราะทรงรู้
 และเห็นแจ่มชัดว่าไม่มีประโยชน์ที่จะโกรธ พระองค์ทรงมีพระอัจฉริยะ สามารถที่จะวาง
 กำหนดกฎเกณฑ์ให้คนทั้งหลายเห็นร่วมด้วยในการกระทำความหนึ่งสิ่งใด จนกระทั่งคนเหล่านั้น
 ยอมรับเอาหลักเกณฑ์นั้นเป็นหลักเกณฑ์ของตน เขาจึงเดินตามหลักเกณฑ์นั้นด้วยความ
 จริงใจ พระองค์ทรงศึกษาทุกสิ่งทุกอย่าง ศึกษาในเรื่องที่จะทรงกระทำ และเฉพาะ
 อย่างยิ่งทรงศึกษาคนที่จะต้องกระทำก็ต่าง ๆ แล้วทรงฝึกสอนวิธีการที่พระองค์ได้ทรง
 ศึกษาอย่างละเอียดถี่ถ้วนแล้ว ด้วยเหตุนี้จึงทรงสามารถสอนแม้คนที่โง่ที่สุดให้ทำตาม
 ประสงค์ได้ จะเห็นได้ว่าพระองค์มิได้ทรงสร้างแต่งงาน แต่ทรงสร้างคนไปด้วยพร้อมกัน ^๓
 สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็น "ผู้นำ" โดยธรรมชาติคือ เป็นผู้
 วางแผน ผู้นิเทศ (ชี้แจงและควบคุมงาน) และเป็นผู้ช่วยขบปัญหาในเมื่อมีความขัดข้อง
 เกิดขึ้น ^๔

^๑ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, "ท่านผู้จิตเจริญ" จันทร์เกษม

๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖):๑๑๔.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔-๑๑๕.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๓-๑๑๖.

^๔ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖.

อุ้งทรงคันคว้าหาความรู้อยู่เสมอ เพราะไม่ทรงยึดถือว่ารู้พอแล้ว พระองค์ทรง "เรียน" อยู่จนไม่สามารถเรียนได้อีก ทรงเป็นผู้มีมิตรมากแต่ "เพื่อน" ทรงมีน้อย เพราะเพื่อนต้องเป็น "เพื่อนนักเรียน" คือผู้ที่ชอบในการคันคว้าและแลกเปลี่ยนวิชาความรู้ต่าง ๆ เช่น ด้านโบราณคดีและศิลปะ เป็นต้นร่วมกัน และ "เพื่อน" ที่เคยร่วมงานร่วมพระทัยกับพระองค์ท่านในอุดมคติบางประการ ซึ่งย่อมหาได้ไม่่ง่ายนัก^๑

แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ จะมีได้เคยทรงระบุไว้ ณ ที่ใดอย่างชัดเจนว่า "เพื่อนนักเรียน" ของพระองค์คือผู้ใดบ้าง แต่จากการศึกษาพระประวัติส่วนพระองค์ ผลงานพระนิพนธ์ และเรื่องราวของพระองค์ที่เขียนโดยบุคคลต่าง ๆ พอจะทราบได้ว่า "เพื่อนนักเรียน" ของพระองค์ ได้แก่ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ พระยาอนุমানราชชน ม.ร.ว.สุมนชาติ สวัสดิกุล เป็นต้น ส่วน "เพื่อน" ที่เคยร่วมงานร่วมพระทัยกับพระองค์ในอุดมคติบางประการมี อาทิ เจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ นายศิลป์ พีระศรี (จิโรรี) พระประดิษฐไพเราะ (ตาด ตาตะนันท์) หลวงเสนาะดุริยางค์ (ทองดี) และบรรดาศิลปินผู้เคยร่วมงานกับพระองค์อย่างใกล้ชิดมาแต่ก่อน แต่ผู้ที่เป็นทั้ง "เพื่อนนักเรียน" "เพื่อนร่วมพระทัย" และ "เพื่อนร่วมอุดมคติ" ที่มีความผูกพันกับพระองค์อย่างลึกซึ้งตลอดเวลาคือ สมเด็จพระยาตำราญราชานุภาพ

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดความประณีตขั้นสูงสุด ไม่ว่าทรงกระทำกิจใดต้องกระทำจนสุดความสามารถและสติปัญญาด้วยทรงยึดมั่นในคตินิยมที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ พระราชทาน คือ "สิ่งที่ทำแล้ว จะทำคืนไม่ได้ จงพิจารณาสิ่งที่จะทำนั้นก่อน"^๒ ด้วยเหตุนี้ผลงานทุกชิ้นของพระองค์ไม่ว่าจะเป็นด้านศิลปนาฏศิลป์ ดุริยางคศิลป์ พระนิพนธ์หรือพระกรณียกิจใด

^๑ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, "ท่านผู้จิตเจริญ," จันทร์เกษม ๔๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๑๑๖, ๑๑๘-๑๑๙.

^๒ ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๒๔)-(๒๕).

จะทรงกระทำด้วยความประณีตละเอียดถี่ถ้วนและสุขุมรอบคอบอย่างยิ่ง โดยเฉพาะ
ในค่านศิลป์แต่ละแขนง จะทรงแก้ไขจนถูกพระทัยแล้วจึงทรงวางพระหัตถ์ งานศิลป์
ของพระองค์จึงงดงามด้วยความประณีต ลึกซึ้ง เยือกเย็น ต้องการความพินิจพิจารณา
อย่างลึกซึ้งพิเศษ

ในการปฏิบัติพระองค์ในสังคม พระองค์ไม่ทรงกระทำสิ่งใดที่จะแสดงเป็น
ปฏิกริยาต่อสังคม ดังเช่นที่ศิลปินโดยทั่วไปมักสร้างสมบุคลิกลักษณะประหลาดและปฏิบัติ
ตนให้ผิดให้เกินไปจากคนธรรมดาทั่วไป เพราะทรงเข้าพระทัยในธรรมดาของสังคมว่า
สังคมไม่สามารถที่จะขึ้นถึงยอดของสิ่งใดได้รวม ๆ กัน จะมีบางคนเท่านั้นที่ขึ้นถึงยอด
สุดได้ เช่น ในการแต่งพระองค์ ทรงถือความเรียบง่ายและประหยัด ทรงพระภูษาเป็น
ผ้าโจงกระเบนทุกเวลาแม้ในที่รโหฐาน ทรงปฏิบัติพระองค์เป็นสุภาพบุรุษแบบไทย มี
พระคำรัสขำ ๆ อ่อนหวาน รับประทานอาหารด้วยคำสั้น ๆ ไม่มีมากเกินเลยไป ไม่รับสั่งยอผู้
ใด และไม่รับสั่งข่มผู้ใด ทรงใช้วิจารณ์ญาติ วิจารณ์แล้วทรงวิจารณ์และวิพากษ์ตาม
มาตรฐานของพระองค์ท่าน^๑

แม้จะดำรงอยู่ในพระอิสริยยศอันสูง ทรงเป็นเจ้านายที่ไม่ชื่อพระองค์เลย
ทรงตั้งพระองค์ไว้ในที่อันเหมาะสม ไม่มากและไม่น้อยจนเกินไป^๒ เกี่ยวกับเรื่องนี้
สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ตรัสสรรเสริญสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุ
วัตติวงศ์ ในเรื่องที่ทรงบำเพ็ญพระจริยวัตรอันงดงาม ทรงตั้งพระองค์ไว้ในที่อันเหมาะ
สม แก่หม่อมเจ้าหญิงจงจิตรถนอม ดิศกุล เมื่อครั้งที่เจ้านายในพระราชวงศ์ถูกตัดและ
ลดเงินบำเหน็จบ้านาญเงินปีที่ เคยได้รับพระราชทานมาอย่างครั้งใหญ่ หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.๒๔๗๕ และทรงให้พระโอรสธิดาปฏิบัติตามสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัตติวงศ์ ดังนี้

^๑ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, "ท่านผู้จิต เจริญ," จันทร์เกษม
๔๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖) : ๑๑๗-๑๑๘.

^๒ สุลักษณ์ ศิวรักษ์, สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร:
หอสมุดดำรงราชานุภาพ, ๒๕๐๑), หน้า ๑๒-๑๓.

. . . ข้อที่พ่อปรารภนั้น ในส่วนเจ้า เห็นไม่ควรจะปล่อยให้ความยินดีในร้าย ในการที่เขาทำเช่นนั้น เป็นเหตุให้ประพจน์ต่อพระบรมราชูปถัมภ์ของเราทั้งหลายคิดค้นห่างเหินไป ให้เงาความอกตัญญูปกคลุมตัวเรา พ่อได้ยินว่าเสด็จอ้าว ท่านถึงคดีที่ท่านทรงปฏิบัติ ซึ่งพ่อเห็นว่าดีนัก ซึ่งควรลูกหลานจะเอาอย่าง คือ . . .

พ่อยากจะให้ลูกของพ่อประพจน์ตามเยี่ยงอย่างเสด็จอ้าว เขาจะให้หรือไม่ให้ ไม่ควรถือ เป็นประมาท ถึงเขาไม่ให้ก็ช่างเขา เรารักษาแต่ความกตัญญูต่อ สมเด็จพระบุพพการี และท่านผู้เป็นหัวหน้าในวงศ์สกุล ลูกผู้หญิงก็เหมือนกัน รายการที่ควรจะไปในงานใดบ้าง เธอไปดูแลปรึกษาเสด็จอ้าวดูเถิด ท่านทรงแนะนำอย่างไร ก็ควรบอกกันให้ประพจน์ตามพระโอวาท^๑

พระกิจวัตรและการพักผ่อน

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงเป็นรัฐบุรุษที่สำคัญพระองค์หนึ่งของไทย และยิ่งกว่านั้นทรงเป็นศิลปินเอกของชาติ ซึ่งมีผลงานรุ่งโรจน์เป็นอมตะตราบนกระทั้งทุกวันนี้ และการที่องค์การศึกษาวិทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) และประชาชนชาวไทยได้ร่วมกันถวายพระเกียรติยศให้ทรงเป็น "บุคคลสำคัญของโลก" พระกิจวัตรและวิธีการทรงทำงานของพระองค์จึงเป็นสิ่งที่น่าสนใจศึกษา เช่นเดียวกับพระจริยาวัตรและพระปรีชาสามารถในด้านต่าง ๆ

เนื่องด้วยพระองค์ทรงรับราชการทางการช่างและทรงสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับงานศิลปะมาแต่เดิมซึ่งต้องใช้สมาธิในการทำงานเป็นพิเศษ จึงทรงนิยมทำงานในเวลาดึกสงัดเกือบตลอดคืน ต่อใกล้รุ่งของวันใหม่จึงจะเข้าบรรทม แล้วจะทรงตื่นบรรทมประมาณ ๑๓.๐๐ นาฬิกา เวลาอันเป็นพระกิจวัตรนี้ ได้ทรงปฏิบัติมาจนตลอดพระชนมายุ แต่ในสมัยที่ทรงรับราชการอยู่ ซึ่งต้องทรงปฏิบัติ

---

^๑ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร, ยิ่งใหญ่ง่ายๆ ลายพระหัตถ์สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาองค์ใหญ่ (พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมนักข่าวแห่งประเทศไทย, ๒๕๐๘), หน้า ๑๑๒.

ราชการประจำเป็นการด่วน หรือมีราชการพิเศษบางวันจึงทรงบรรทมน้อยมาก เพียง ๒-๓ ชั่วโมง จะทรงตื่นบรรทมเวลาประมาณ ๔.๐๐ นาฬิกา หรือเวลาอื่นที่จะทรงปฏิบัติราชการได้ทัน แล้วทรงบรรทมเวลาอื่นที่ว่างพระอู่แทน^๑

เกี่ยวกับระเบียบเวลาของพระองค์นี้ ได้มีกล่าวไว้ในที่อื่นโดยสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี เมื่อคราวเตรียมรับเสด็จที่บิ๊นังเมื่อ พ.ศ.๒๔๘๐ ดังนี้

. . . การที่จัดรับเสด็จสมเด็จพระนริศนครินทร์ ตัวพ่อจะย้ายไปอยู่ห้องชายใหม่ . . . ห้องนั่งกลางเรือนจะจัดถวายเป็นที่สำราญไม่ให้อึดใจเพราะระเบียบเวลาของท่านกับเวลาของพ่อผิดกัน จะได้เสด็จอยู่ตามสบาย ไม่ต้องฝืนพระอิริยาบถของท่าน . . . ๒

เมื่อตื่นบรรทมแล้วจะทรงพระพักตร์ เสวยเครื่องดื่มถ้วยหนึ่ง แล้วเสด็จไปเฝ้าพระมารดา ตรัสสนทนาตามสมควรแล้วเสด็จมาทรงน้ำ เสวยพระกระยาหาร แล้วจึงเสด็จไปทำราชการตามหน้าที่^๓ พระกิจวัตรของพระองค์มิได้ขัดกับการปฏิบัติราชการแต่อย่างใด เนื่องจากในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งทรงรับราชการเกือบตลอดสมัยนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มักทรงเรียกประชุมข้าราชการชั้นผู้ใหญ่เวลากลางคืน และอยู่จนถึงเวลาตีจึงเสด็จขึ้น^๔

เวลาหัวค่ำเมื่อเสด็จถึงวังมักตรงไปเฝ้าพระมารดาก่อน แล้วจึงเสวยและพักผ่อนสำราญพระทัยด้วยการทรงดนตรี ได้แก่ ปี่พาทย์ ทรงนิพนธ์บทร้องเพลง และบทละคร สมัยที่ทรงดำริจัดเล่นละครตีกตาบรรพกับเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ จะ

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระประวัติ พระนิพนธ์ และภาพฝีพระหัตถ์, หน้า ๔๘.

^๒ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี, ถึงหญิงใหญ่, หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระประวัติ พระนิพนธ์ และภาพฝีพระหัตถ์, หน้า ๔๘.

^๔ ม.จ.หญิงพูนพิศมัย ดิศกุล, ชีวิตและงานของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์ อัครราชกุมารี (พระนคร:รวมสาส์น, ๒๕๐๒), หน้า ๖๒.

ทรงแต่งบท ฝึก กำกับการแสดงต่าง ๆ ในเวลานี้ ถึงเวลาสมควรแล้วก็เข้าห้องทรง พระอักษรทรงทำงานราชการที่ค้างมาหรือทรงเขียนแบบทางการข้างจนใกล้รุ่งจึงเข้า บรรทม ในระยะที่ทรงหย่อนพระทัยหนักไปในทางศึกษาค้นคว้าด้านวิชาการ ก็ทรงปฏิบัติ พระองค์คล้ายคลึงกันดังนี้ และเมื่อสิ้นพระภาระกิจทั้งปวงและทรงเขียนรูปไม่เห็นเส้นได้ ก็เหมือนแต่ก่อน ทรงหาความเพลิดเพลินจากการเขียนหนังสืออย่างเดียว ทรงเขียนอย่าง หมกมุ่นประทับอยู่กับโต๊ะทรงพระอักษรหลายชั่วโมงทั้งกลางวันและกลางคืน เพื่อตอบ ปัญหาที่ "เพื่อนนักเรียน" ทูลถามในเรื่องการงานและมีลายพระหัตถ์เป็น "จดหมายแเวร" ติดต่อกับสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเป็นระยะเวลาอันยาวนานถึง ๑๐ ปี (พ.ศ. ๒๔๗๖ ถึง พ.ศ. ๒๔๘๖)^๑

พระกิจวัตรและการพักผ่อนของพระองค์ได้เป็นบ่อเกิดแห่งงาน ศิลปและ สารคดีประโยชน์มหาชนรุ่นหลังได้ใช้ได้ศึกษาได้ชื่นชมเป็นคุณประโยชน์แก่บรรดา มนุษยชาติ

การเสด็จประพาส

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดการประพาสท่องเที่ยวไป ในที่ต่าง ๆ เพื่อ เป็นการพักผ่อนหย่อนพระทัยพร้อมกับการศึกษาหาความรู้เป็นอย่างยิ่ง และทรงบันทึกเป็นจดหมายรายวันไว้เป็นนิจ ทรงบันทึกเรื่องราวที่ทรงพบเห็นประกอบ ด้วยแผนที่ ภาพ และบรรยายสิ่งที่แปลกงามจับพระทัยไว้อย่างถี่ถ้วน พรรณนาภูมิประเทศ สภาพความเป็นอยู่ของราษฎร ศิลปวัฒนธรรมไว้อย่างละเอียดโดยทรงใช้หลักองค์ประกอบแห่งศิลปะเป็นแนวพิจารณาวินิจฉัย การเสด็จประพาสของพระองค์ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศจึงเป็นการเพิ่มพูนความรู้ทางอักษรศาสตร์ วรรณคดี โบราณคดี ศิลป วัฒนธรรมสำหรับพระองค์เป็นอย่างดี

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, พระประวัติ พระนิพนธ์

สถานที่ต่าง ๆ ภายในประเทศ แม้จะไม่ได้เสด็จทั่วทุกจังหวัด แต่ก็เสด็จ
ประพาสไปหลายจังหวัด อาทิ พิษณุโลก ราชบุรี สงขลา ชุมพร สุราษฎร์ธานี เป็นต้น
และมักทรงเขียนจดหมายเหตุบังเอิญที่ทรงพบเห็นมาอย่างละเอียดด้วยเสมอ เช่น
จดหมายเหตุระยะทางไปพิษณุโลก^๑ จดหมายเหตุระยะทางไปมณฑลราชบุรี^๒ เป็นต้น

พระองค์ได้เสด็จประพาสไปในประเทศเพื่อนบ้านใกล้เคียงหลายคราว เป็น
การประพาสเพื่อตรวจดูกิจการงานและเป็นการส่วนพระองค์ดังนี้ คือ

พ.ศ.๒๔๓๑ เสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการในแหลมมลายูและพม่า^๓

พ.ศ.๒๔๔๐ เสด็จประพาสไปชมพระทันตธาตุ ณ ลังกา^๔

---

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก
(พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖. ภาพฝีพระหัตถ์ถ่ายจำลองแบบศิลปกรรม. พิมพ์
เป็นอนุสรณ์ในการฉลองวันประสูติครบ ๑๐๐ ปี ๒๘ เมษายน ๒๕๐๖.).

^๒ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปมณฑล
ราชบุรี (กรุงเทพมหานคร: ศิวพร, ๒๕๑๖. พิมพ์เพื่อทุนนริศ ๒๘ เมษายน ๒๕๑๖).

^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องการเสด็จไปดู
กิจการต่าง ๆ ในแหลมมลายูและประเทศพม่าของเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์
อธิบดีกรมโยธาธิการ เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑ (กรุงเทพฯ: ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖).

^๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, "พระเขี้ยวแก้ว,"
ใน โดยสารเรือแม่ลไปยุโรปของสมเด็จพระยาคำรงราชานุภาพ เขี้ยวเมืองพม่า
พระเขี้ยวแก้วของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (พระนคร: องค์การค้า
ของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๔๔-๔๕

พ.ศ.๒๔๔๕ เสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการในแหลมมลายู^๑

พ.ศ.๒๔๗๑ เสด็จประพาสนครวัด ประเทศกัมพูชา กับศาสตราจารย์
ยอร์ช เซเด^๒

พ.ศ.๒๔๗๘ เสด็จประพาสสิงคโปร์เพื่อทรงเยี่ยมกรมพระกำแพงเพชร
อัครโยธินและพระประยูรญาติ^๓

พ.ศ.๒๔๘๐-๒๔๘๑ เสด็จประพาสชวาเพื่อทรงเยี่ยมสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระ
นครสวรรค์วรพินิตและพระประยูรญาติ แล้วเสด็จแวะเยี่ยม
สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพที่ป็นัง^๔

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปตรวจ
ราชการแหลมมลายู ร.ศ.๑๒๑ (กรุงเทพมหานคร:ประชาช่าง, ๒๕๑๗. พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอกขุนนครรัฐเขตต์ (สุนทร ตามไท).

^๒ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, บัญชีสำรวจเอกสารรัชกาลที่ ๗
เบ็ดเตล็ด เล่ม ๒ บ. ๓.๘ (๘-๑๒) ปีที่ ๒๐ "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนริศ เสด็จ
นครวัดกับศาสตราจารย์ ยอร์ช เซเด (๑ ม.ค.-๗ ก.พ.๒๔๗๑).

^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, และสมเด็จพระยามะยาดำรง
ราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยามะยาดำรงราชานุภาพ (พระนคร:
องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๕), ๕:๒๐๕, ๒๐๘.

^๔ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ไปชวา ภายหลังและ
บันทึกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อคราว
เสด็จชวา พ.ศ.๒๔๘๐-๒๔๘๑ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๔).

สิ้นพระชนม์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงมีพระโรคประจำพระองค์ คือ โรคพระหทัยพิการ โรคเส้นพระโลหิตแข็งและโรคหลอดพระวาตะอักเสบเรื้อรัง ทรงมีพระกาสมากบ้างน้อยบ้างเป็นประจำ แต่ทรงระวังพระองค์คืออยู่เสมอ จึงทรงมีกำลังดีและไม่มีอันตรายอย่างใด

พ.ศ.๒๔๘๗ ทรงเริ่มประชวรกระเสาะกระแสะด้วยพระโรคชรา พระอนามัยทรุดโทรมลงตามลำดับ และสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ.๒๔๙๐ เวลา ๑๓.๐๕ นาฬิกา อย่างสงบด้วยพระหทัยหยุดทำงาน เพราะชราภาพมาก รวมพระชันษา ๘๓ ปี ๑๐ เดือน ๑๒ วัน ทรงเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่สิ้นพระชนม์เป็นองค์สุดท้าย^๑

พระปรีชาสามารถในศิลปการช่าง

เมื่อพ.ศ.๒๔๕๖ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนพระอิสริยยศขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระฯ ทรงได้พระนามตามพระสุพรรณบัฏ ซึ่งพระเทพกวี (ประยูร) วัดเทพศิรินทราวาสแปลไว้ดังนี้

ศูนย์วิทยทรัพย์ากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

^๑ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, พระประวัติและมีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๔๔; และ ม.จ.หญิงดวงจิต จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๑๙-๒๐.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระ	(คำแปล)
นริศรานุวัดติวงศ์	ทรงเป็นเชื้อสายสืบเนื่องมาจาก พระเจ้าแผ่นดิน
มหามกุฏพงศกถาจารย์	ทรงเป็นพระราชโอรสของพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปรีมินทรานูชาธิเบนท์	ทรงเป็นพระราชอนุชาของพระบาท สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ปรเมนทรราชปิตุลา	ทรงเป็นพระราชปิตุลาของพระบาท สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
สวามิภักดิ์สยามวิชุด	ทรงจงรักภักดีต่อสยามประเทศ
สรรพศิลป์ปรีชาจารย์	ทรงดำรงไว้ความสำเร็จและความ รอบรู้ในสรรพศิลปะ
สุจริตกรศุกโกศล	ทรงเป็นจิตรกรผู้เก่งกล้าสามารถจัดเจน เป็นเลิศ
ประพนธ์ปรีชาชาญโบราณคดี	ทรงปรีชาชาญในการประพันธ์แลในโบราณคดี
สังคีตวาทีตริวิจิตร	ทรงจัดวิธีแห่งดนตรีการพ้องรำขับร้อง และทำนองเพลง
มโหฬารลิตสธยาไศรย	ทรงมีพระอัธยาศัยกว้างขวางเยือกเย็น
พุทธวชิไศรยรัตนสรณานูวัตร	ทรงนับถือพระรัตนไตรยมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น เป็นสรณะ
ชัตติยเดชานูภาพพิตร	ทรงเป็นบพิตรผู้มีชัตติยเดชานูภาพ ^๑

สรรพศิลป์ปรีชาจารย์ และสุจริตกรศุกโกศล

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงประสบความสำเร็จในศิลป
การช่างด้านต่าง ๆ ควบคู่กับพระกรณียกิจในหน้าที่ราชการตลอดพระชนม์ชีพ แต่มหาน
รู้จักพระองค์ในผลงานทางศิลปการช่างที่ทรงเชี่ยวชาญยิ่งกว่างานราชการที่รุ่งเรือง
ตลอดมาเสียอีก ทั้งนี้เพราะศิลปะเป็นงานที่สร้างสรรค์ความงาม ซึ่งต้องอาศัยความชำนาญ

^๑ ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานุวัดติวงศ์," ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ, ๒: (๒๘).

รอบรู้ และระดมให้บังเกิดความซาบซึ้งสละเทือนใจแก่ผู้พบเห็น และแสดงออกซึ่งพุทธิปัญญาและจิต^๑ ศิลปเป็นมรดกทางวัฒนธรรมของมนุษยชาติ

ความหมายของศิลปในปัจจุบันมักเพ่งเล็งถึงวิจิตรศิลป์ (Fine Art) เป็นสำคัญซึ่งนักวิชาการนิยมแบ่งออกเพื่อประโยชน์ในการศึกษาเป็น ๔ สาขา ดังนี้

วิจิตรกรรมหรือวิจิตรศิลป์ (Art of Painting) ได้แก่ศิลปในการเขียนภาพหรือระบายภาพ รวมทั้งงานอื่นที่เกี่ยวข้องเนื่องกัน

สถาปัตยกรรมหรือสถาปัตยกรรมศิลป์ (Architecture) ได้แก่ศิลปในการออกแบบก่อสร้าง

ดุริยางคศิลป์ (Art of Music) ได้แก่ศิลปในการดนตรี

วรรณคดี^๒หรือวรรณศิลป์ (Art of Literature) ได้แก่ศิลปในการประพันธ์ซึ่งรวมทั้งกวีศิลป์ (Art of Poetry)

ประติมากรรม (Art of Sculpture) ได้แก่ศิลปในการสลักรูป รวมทั้งการปั้นและการหล่อ^๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงแสดงให้เห็นประจักษ์ว่า ทรงเป็น "ยอดในหมู่ศิลปินทางวิจิตรศิลป์ไทยอยู่ถึง ๔ สาขา คือ สถาปัตยกรรมศิลป์ วิจิตรศิลป์ ดุริยางคศิลป์ และวรรณคดี"^๓

โรงเรียนศิลปการช่างชั้นสูงสุด

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงสนพระทัยศึกษาศิลปการช่างมาตั้งแต่ทรงพระเยาว์ ดังได้กล่าวในหัวข้อ "ความสนพระทัยและการศึกษาศิลปในปฐมวัย" แล้ว ทรงมีความพากเพียรแสวงหาความรู้ความชำนาญอย่างจริงจังอยู่เป็นนิจ

^๑ ศิลป์ พีระศรี, ศิลปสงเคราะห์ พจนานุกรมศัพท์ ศิลปของชาวตะวันตก.

แปลเป็นภาษาไทยโดย พระยาอนุমানราชธน (พระนคร:ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๐๐), หน้า ๒๕-๓๓.

^๒ เรื่องเดียวกัน.

^๓ พระยาอนุমানราชธน, "พระประวัติ," จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖):๓๘.

การศึกษาวิชาศิลปะการช่างครั้งใหญ่และสำคัญที่สุดของพระองค์ คือ "งานซ่อมหออพระคันธารราษฎร์"

พ.ศ.๒๔๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้จัดเตรียมการฉลองพระนครซึ่งจะมีอายุครบ ๑๐๐ ปี ในอีก ๒ ปี และมีพระราชดำริฉลองพระพุทธรูปพระคันธารราษฎร์ด้วย แต่วัดพระศรีรัตนศาสดารามชำรุดทรุดโทรมมาก จึงโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมใหม่ทั้งหมด โดยทรงเกณฑ์พระบรมวงศานุวงศ์ทุกพระองค์มาอำนวยการซ่อมทั่วกัน

ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ยังมิได้ทรงกรม และมีพระชันษา ๑๗ ปี ทรงรับหน้าที่ซ่อมหออพระคันธารราษฎร์ และหออพระเจดีย์ลังกาทั้งหมด โดยประดับกระเบื้อง นูศิลา ทำกำแพงแก้วภายนอก และทำเพดาน เขียน ปั้น บูพื้น ตลอดจนเรือนแก้วภายในหออพระคันธารราษฎร์ใหม่ทั้งหมด และเป็นประดับกระเบื้องรูปยักษ์ยืนประคองหน้าอุโบสถคู่หนึ่ง อีกทั้งทรงนิพนธ์โคลงภาพรามเกียรติ์ห้อง ๔๒ และ ๔๓ ด้วย^๑

การซ่อมวัดพระศรีรัตนศาสดารามครั้งนั้น ทรงได้รับความรู้และความพอพระทัยในการทำงานเป็นอย่างยิ่ง เพราะบรรดาช่างฝีมือดีเด่นทั้งหลายมาประชุมแสดงความสามารถอย่างสุดฝีมือให้ประจักษ์พร้อมกันหมด ทรงได้เห็นวิธีการทำงาน ได้ฟังความคิดเห็นและกลเม็ดในการเขียนภาพ ทรงถือเป็นการศึกษาศิลปะการเขียนภาพอย่างวิเศษแท้จริง ทรงกล่าวว่า

... ความเบิกบานใจของเกล้ากระหม่อม คราวใดจะเสมอเหมือนคราวนั้นไม่มี เพราะกำลังศึกษาการเขียนโดยความรัก และตัวก็มีหน้าที่ด้านทำการปฏิสังขรณ์หออพระคันธารราษฎร์อยู่ด้วย ไปตั้งแต่เข้าอยู่จนเย็นทุกวัน เดินรอบพระระเบียง

^๑ กรมศิลปากร, สมโภชพระนครครบ ๑๐๐ ปี (พระนคร:๒๔๐๒).

สมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพท้าววรคณานันท์ (ม.ร.ว.แน้ม มาลากุล) ๑๒ พฤศจิกายน ๒๔๐๓), หน้า ๖๒-๖๓.

ดูร่างดูเขียนกันวันละรอบแล้ว เป็นอย่างน้อย ใครเขียนดีก็ทอททางไมตรีวิสาสะ ด้วยเขา ฟังเขาพูดเรื่องเขียนบ้าง ช่วยเป็นลูกมือเขาทาสีหัดเส้นตัวเลว ๆ ไปบ้าง จับจำคำตีเตียนและแนะนำของเขาเป็นครู ในตอนปลายเมื่อท่านผู้ร่างท่านร่างหมดแล้ว ท่านก็เข้ารับห้อง เขียนด้วยเหมือนกัน พร้อมทั้งช่างฝีมือฝีมือชื่ออีกหลายคน ต่างจงห้องรับเขียนใกล้ ๆ กันที่ช่างประตูดนนวน เป็นการแข่งขันกันในปีเวลานั้น เกล็กกระหม่อมเกือบไม่ได้ไปที่อื่น และอยู่ที่นั่น ช่วยเป็นลูกมือและฟังพวกท่านอาจารย์พูดและสั่ง เกิดกลเม็ดในการเขียนอยู่ตลอดเวลา . . .^๑

งานบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม รวมเวลา ๒ ปี ๓ เดือน ๒๐ วัน

เมื่อเสร็จงานแล้วพระองค์จึงทรงได้ความรู้ความชำนาญมาก เหมือนได้เข้าโรงเรียนศิลปการช่างชั้นสูงที่สุด เพราะได้ทรงศึกษาจากบรรดาอาจารย์ฝีมือเยี่ยมในครั้งนั้น และทรงฝึกหัดปฏิบัติด้วยพระองค์เองอย่างเอาพระทัยใส่ เป็นเวลานานพอสมควร

หลักการและอุดมคติแห่งศิลป

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดคำว่า "ช่าง" มากกว่าคำว่า "ศิลป"^๒ ในงานวิจัยนี้จึงใช้คำเรียกรวมเป็นคำเดียวว่า "ศิลปการช่าง" เพื่อให้ครอบคลุมความหมายของคำว่า "ศิลป" ตามพระดำริของพระองค์และของสังคมในปัจจุบัน

นอกจากการฝึกหัดและเรียนรู้ศิลปการช่างของพระองค์ตั้งกล่าวแล้ว สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ โปรดศึกษาศิลปตามโบราณสถานและโบราณวัตถุ ในโอกาสที่เสด็จประพาสที่ต่าง ๆ แล้วทรงบันทึกจดจำมาเป็นแบบอย่าง^๓ และปรับปรุง

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ๒:๑๘๙-๑๙๐.

^๒ ฉันทิชย์ กระแสสินธุ์, "สมเด็จพระเจ้าจอมศิลป์", จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๘๘.

^๓ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, จดหมายระยะทางไปพิชฌุโลก (พระนคร: ร.พ. พระจันทร์, ๒๕๐๖. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการฉลองวันประสูติครบ ๑๐๐ ปี ๒๘ เมษายน ๒๕๐๖).

ประยูคต์ เข้ากับงานศิลปการช่างตามพระตำราจนกลายเป็นแบบที่แสดง เอกลักษณะเฉพาะของพระองค์เองในที่สุด ทั้งนี้ทรงใช้หลักการตามกฎวิทยาศาสตร์ซึ่งมีว่า ถ้าต้องการทราบสิ่งใดให้ต้องแท้ เราต้องรู้ที่มาและการเจริญเติบโตของสิ่งนั้น^๑

แต่อย่างไรก็ตาม การที่ทรงชอบปรับปรุงแก้ไขสิ่งต่าง ๆ ให้เหมาะสมตามโอกาสและเป็นที่นิยมแก่ผู้ที่ชอบของแปลกกว่ามีพระปรีชาสามารถคิดแก้ไขจัดสิ่งต่าง ๆ ได้ดีดังงาม จนมีผู้ถือเป็นแบบอย่างจดจำทำตาม เป็นอันมากนั้น ผู้ที่นิยมรักษารธรรมเนียมแบบแผนเก่าอย่างเคร่งครัด ตำนานิตีเตือนว่าทรง "นอกครู" ก็มีอยู่ไม่น้อย^๒

พระองค์ทรงถือหลักว่า ถ้าทำสิ่งใดโดยยึดหลักที่ครูสอนไว้แต่อย่างเดียว ไม่คิดปรับปรุงให้ดีขึ้นวิชาการนั้นจะเรียวลงตามลำดับ หากรู้จักปรับปรุงแก้ไขให้ถูกหลักวิธีจะทำให้ดีขึ้น แต่การคิดดัดแปลงแก้ไขนี้ ต้องศึกษาให้รู้จริง เสียก่อนจึงจะดัดแปลงแก้ไข มิฉะนั้นจะทำให้สิ่งนั้นเสียหายไป ทั้งนี้เพราะเหตุการณ์และความนิยมของคนย่อมเปลี่ยนแปลงไปตามกาลสมัย การจะดึงความนิยมของคนสมัยใหม่ไปหาของเก่านั้นยาก จำเป็นต้องดึงของเก่าที่มีคุณค่าลงมาหาคนสมัยใหม่ในโอกาสที่เหมาะสม^๓

ทรงถือว่าความคิดทางจินตนาการเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในงานศิลปการช่าง ทรงกล่าวว่า "คำที่ว่า 'ช่างฝีมือดี' นั้นผิด ที่แท้เป็นความคิดดี ความคิดนำมือช่างไป

^๑ พระยาอนุমানราชธน, "พระประวัติ," จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๓๘-๓๙.

^๒ ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้ได้รับพระราชทานสร้อยพระนามเฉลิมพระเกียรติยศว่า "สังคีตวาทีตรีวิจิตรนิพนธ์," ใน ชุมนุมบทละครและบทขับร้อง. พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๑๔), หน้า ๒๗.

^๓ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

ช่างที่ตีนั้นต้องได้เห็นมาก จึงจะเป็นช่างตีได้ด้วยมีความรู้กว้างออกไป . . . "๑

สิ่งที่ทรงถือเป็นหลักสำคัญอีกประการหนึ่ง คือการทำงานด้วยความละเอียด ถี่ถ้วนอย่างยิ่ง และทรงมีพระอารมณ์เยือกเย็น แต่ลึกซึ้ง ด้วยเหตุนี้ศิลปกรรมของพระองค์ จึงเป็นไปในทางเยือกเย็นและลึกซึ้ง แต่มีความหวานและคม งามตรงมาอยู่ด้วยความประณีต เป็นแบบไทย ต้องการความพิถีพิถัน คือต้องเป็นคนประณีต รู้คุณค่าของความประณีต จึงเข้าถึงศิลปะของพระองค์ท่านได้^๒

ผลงานชิ้นสำคัญ ๆ ทางด้านสถาปัตยกรรม และจิตรกรรม

สถาปัตยกรรม

วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม เป็นวัดที่ทรงออกแบบและควบคุมการก่อสร้างทั้งหมด นับตั้งแต่พระอุโบสถ วิหารสมเด็จพระสังฆราช ศาลาการเปรียญ รั้วราชวัตร ประตู พระระเบียง รวมทั้งแบบศิลาจารึกของโรงเรียนวัดเบญจมบพิตรด้วย พระยาอนุমানราชธนกล่าวไว้ว่า " . . . เพียงแต่พระอุโบสถวัดเบญจมบพิตรอย่างเดียว ก็พอจะกล่าวได้เต็มปากว่า พระองค์เป็นยอดสถาปัตย์ศิลปินในแบบที่เป็นศิลปะไทย . . . "๓

วัดเบญจมบพิตรดุสิตวนารามนี้มีประวัติว่า เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๔ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสร้างพระราชมนเทียรสถานขึ้นที่ตำบลดุสิต คือ พระที่นั่งอัมพรสถานเพื่อสำราญพระราชหฤทัย และพระที่นั่งอนันตสมาคมสำหรับทรงรับแขก

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ประทานพระยาอนุমানราชธน (พระนคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัย สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖), ๕:๒๐๘.

^๒ ม.ล.บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, "ท่านผู้จิตรเจริณ," จันทร์เกษม

๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๑๑๔, ๑๒๐, ๑๒๓.

^๓ พระยาอนุমানราชธน, "พระประวัติ," จันทร์เกษม

๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๓๘.

เมืองทั่ว ๆ ไป จึงมีพระราชประสงค์ให้สร้างพระอารามขึ้นคู่เคียงสำหรับทรงนมัสการ คือวัดเบญจมบพิตรนี้ในคราวเดียวกันซึ่งสถานที่เดิมเรียกว่าวัดแหลม แล้วทรงโปรดเกล้าฯ ให้จำลองหล่อพระพุทธรูปชินราช จังหวัดพิษณุโลกมาประดิษฐานไว้^๑

แบบศิลาจารึกโรงเรียนวัดเบญจมบพิตรซึ่งได้ทรงออกแบบถวายพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ทรงได้รับพระราชทานเลขาสตุติดังนี้

. . . ได้เปิดดูพอเห็นทั่วทั้ง ๔ แผ่น ไม่มีความสงสัยในใจเลย เรียกว่าไม่ได้ เลือกก็ว่าได้ เพราะแผ่นที่ ๑ จับใจให้ไม่อยากจะดูแผ่นอื่น ถ้าฉันจะพยายามกล่าว คำว่าถ้าจะเลือกแผ่นโน้นแผ่นนี้ จะเป็นอันกระทำการไม่เป็นยุติธรรมต่อตัวฉันเอง อย่างยิ่ง แผ่นที่ ๑ นั้นงามจับตาจับใจ ถ้าแบบอันนี้เขียนขึ้นไม่ได้ทำ เห็นเป็น เปลืองความคิดอย่างยิ่ง ขอชมว่า มือ เอคิบลิโต งามนัก . . . ฉันไม่ได้นึก จะยอเลย แต่อดไม่ได้ว่าเธอเป็นผู้หนึ่งอยู่ในหัวใจฉันเสียแล้วในเรื่องทำดีไซน เช่นนี้ . . .^๒

แบบสถาปัตยกรรมอื่น ๆ ได้แก่พระอุโบสถวัดราชาธิวาส สถาปัตยกรรมหลัง พระอุโบสถและวิหารจตุรมุข ศาลาการเปรียญวัดราชาธิวาสพร้อมด้วยการตกแต่งภายใน หอพระสมุดวชิรญาณหรือตึกถาวรวัตถุข้างสนามหลวง ตำนกในวังสระปทุมซึ่งเป็นสถา- ปัตยกรรมแบบใหม่ การตรวจแก้แบบยอดและหน้าบันพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในการ ช่อมแซมเมื่อรัชกาลที่ ๗ อนุสาวรีย์บรรจู่พระอัฐิเจ้านายฝ่ายใน ณ วัดราชบพิธ อนุสาวรีย์ ทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ ๑ ฯลฯ ในการออกแบบผลงานดังกล่าวนี้บางครั้งทรงทำ

^๑ หลวงวิศาลศิลปกรรม, "พระประวัติงานศิลปกรรมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๔๔.

^๒ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, พระประวัติและมีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๕๗.

ร่วมกับสถาปนิกคนอื่น ๆ ด้วย^๑

แบบสถาปัตยกรรมใช้ชั่วคราว ได้แก่แบบพระเมรุในการถวายพระเพลิงพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และเจ้านายซึ่งเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง ผลงานเหล่านี้เป็นสถาปัตยกรรมชั่วคราวซึ่งต้องทำอย่างวิจิตรงดงาม แต่เมื่อเสร็จงานแล้วต้องรื้อออก แบบพระเมรุนี้ทรงทำใ้คงดงามยิ่งนักแต่ละแบบไม่ซ้ำกัน และทรงระวังให้เป็นการประหยัดด้วย แบบพระเมรุที่สำคัญ ๆ อาทิ พระเมรุสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถพระบรมราชชนนีพระพันปีหลวง พระเมรุสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระเมรุมาศพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น^๒

จิตรกรรม

จิตรกรรมเป็นงานที่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงศึกษาและปฏิบัติมานานที่สุดนับแต่ปฐมวัยจนกระทั่งทรงพระชราภาพมากมองลายเส้นไม่เห็น จึงทรงงด พระองค์ทรงทำงานด้านนี้อย่างประณีต พิถีพิถัน ทรงสอดใส่วิญญาณลงในภาพด้วยการเขียน เจนมองเห็นเหมือนว่าภาพมีชีวิตจิตใจเอง เช่นในคราวที่ทรงออกแบบตราพระครุฑพ่าห์ เมื่อพ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นที่พอพระราชหฤทัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยิ่งนักจนทรงมีพระราชหัตถเลขาวิจารณ์ว่า "ครุฑพ่าห์ที่เขียนมานี้งามนัก จะว่าไม่ใช่ขีดไม้ไต้ยู่ ท่วงทีกระดิกไต้ยู่ เป็นที่พอใจมาก . . ."^๓

^๑ หลวงวิศาลศิลปกรรม, "พระประวัติงานศิลปกรรมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์," "จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๔๔-๕๒; และ สุจิต ถาวรสุข, หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๑๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒-๕๓; และเรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑๓.

^๓ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, พระประวัติและมีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๖๐.

ในการเขียนภาพลายเส้นประกอบในหนังสือเรื่อง ธรรมาธรรมะสงคราม พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับพระราชสดุดีในหน้า คำนำของหนังสือพระราชนิพนธ์ ประกาศเกียรติคุณทั้งความเป็นเลิศในฝีมือพระหัตถ์และ ความคิดที่รอบรู้ในด้านจิตรวิทยา ดังนี้

. . . เพราะเห็นว่าจะหาช่างใดในกรุงสยามที่เข้าใจความมุ่งหมายและความตั้งใจของข้าพเจ้าไม่ได้ดีเท่า เป็นแน่แท้ และสมเด็จพระนครินทราบรมราชชนนี ทรงเข้าพระทัยความประสงค์ของข้าพเจ้าดีปานใด ภาพทั้งหลายในสมุดนี้ย่อมเป็นพยานอยู่เองแล้ว . . . และจะได้มีโอกาสดูภาพอันวิจิตรงดงาม เป็นตัวอย่างอันดีแห่งภาพที่ผู้เขียนได้เขียนขึ้นโดยใช้ความพิจารณาอย่างดี ควรถือ เป็นแผนแห่งศิลปะของไทยเราได้โดยไม่ต้องน้อยหน้าชาติอื่น . . . ๑

งานจิตรกรรมของพระองค์มีมากมาย และหลายประเภท ทั้งภาพลายเส้น ภาพร่าง ภาพลงสีต่าง ๆ ภาพชาดก ภาพลายไทย ภาพบนเพดาน ภาพผนังโบสถ์กำแพง ภาพที่นำมาทำแม่พิมพ์ ภาพสีน้ำ ภาพลายพัด (ตาลปัตร) ฯลฯ ล้วนงดงาม แผงไว้ด้วยความคิด และเอกลักษณ์แห่งศิลปะอันงามประณีตลึกซึ้งทั้งสิ้น^๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงได้ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิรูปงานศิลปะไทย เพราะยุคแรกเรามีแต่การเขียนภาพบนผนังและเป็นแบบฉบับอันเดียวกันหมด แต่ภาพฝีมือพระหัตถ์ของพระองค์ท่านนั้น "เล่นเส้น" คือเป็นภาพลายเส้นอ่อนหวานมีแสงเงาเป็นส่วนประกอบ แต่หาได้ทรงทอดทิ้งลักษณะของไทยไม่ กลับดัดแปลงปฏิรูปเสียใหม่

^๑ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ธรรมาธรรมะสงคราม (ตามเค้าเรื่องในธรรมะชาดก เอกาทศนิบาต ประกอบภาพเขียนฝีมือพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์) พิมพ์ครั้งที่ ๗. (พระนคร: ร.พ.สามมิตร, ๒๕๑๔. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพันเอกพระยาพิสัยสงคราม), หน้า ๒.

^๒ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๐๔-๒๐๕.

โดยทรงฝากลักษณะเฉพาะ (Individual) ไว้อย่างสมบูรณ์ เส้นทุกเส้นมีเหตุผลและได้ส่วนสัดส่วนหล่นกันออกไปตามระยะใกล้ไกล ช่างทั้งหลายบูชาการเขียนแสดง "เนื้อกล้ำม" ของพระองค์ว่าเป็นเอก เพราะแม้ว่าจะแสดงเนื้อกล้ำมให้เห็นในภาพแต่ก็ไม่ดูน่าเกลียด คือไม่เห็นเป็นมัด ๆ อย่างนี้กล้ำม กลับเพิ่มความงามให้ดู "จริงจังมีชีวิตชีวา" ขึ้นกว่าการเขียนภาพแบบเดิมอีกมาก นายวิทย์ พิศกันเงิน กล่าวว่า "งานศิลปะ โดยเฉพาะจิตรกรรมของสมเด็จพระเจ้าเป็นงาน "สมัยรัตนโกสินทร์ยุคที่ ๒"^๑ จิตรกรรมของพระองค์ได้รับการสรรเสริญสุดดีว่าเป็นเลิศแม่ในบรรดาจิตรกรชาวต่างประเทศ^๒

เนื่องจากการออกแบบภาพจิตรกรรมได้ลักษณะงดงามแสดงเอกลักษณ์เฉพาะพิเศษของพระองค์ ทำให้นักเขียนนิยมชมชอบถึงกับขโมย บลอกและล้อเลียนตามแบบของพระองค์ เอาไปใช้โดยตรงบ้างตัดแปลงบ้างแต่ก็หนีในทำนองของพระองค์ไม่พ้น นำไปเผยแพร่เป็นงานของตนก่อนงานที่ทรงออกแบบถวายหรือประทานเนื่อง ๆ จึงทรงเริ่มใช้สัญลักษณ์พระนามอักษร ห ในรูปหัวใจซ่อนไว้ในภาพ แต่ก็ไม่ค่อยได้ผล จนต้องทรงวิงวอนไว้ได้แบบเสมอว่า "ขอความกรุณาท่านผู้ใดได้พบเห็นแบบนี้ โปรดอย่าพืงนำไปใช้ จนพันวันที่ (วันงาน) ต่อจากนั้นแล้วก็ตามทีเกิด"^๓

พระปรีชาสามารถในทางศิลปการช่างของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์เป็นองค์พยานแห่งความเป็นอัจฉริยบุคคลของพระองค์ในด้านศิลปะ ซึ่งได้เผยแพร่พระเกียรติคุณด้านหนึ่งในพระชนม์ชีพของพระองค์ให้ยั่งยืน เป็นอมตะในบรรดา

^๑ วิทย์ พิศกันเงิน, "จิตรนริศร์," จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๑๗๖.

^๒ พระพรหมพิจิตร, "สมเด็จพระเจ้า," จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๔๓.

^๓ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๐๔.

ประชาชนชาวไทยมาจนทุกวันนี้ สมดังคำกล่าวของฮิปโปเครติส (Hippocrates) ปราชญ์กรีกผู้เรื่อรนามว่า "คิลบั้นยีนยาว ชีรตนั้นสั้น" (Life is short and the art is long)^๑

พระปรีชาสามารถทางดุริยางคศิลป์ นาฏศิลป์ วรรณศิลป์ อักษรศาสตร์ และโบราณคดี

ดุริยางคศิลป์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงได้รับพระสมัญญานามหนึ่งว่า "สังคีตวาทีตรีธีรวิจารณ์" เนื่องจากทรงเป็นผู้สามารถและเชี่ยวชาญในดุริยางคศิลป์ และนาฏศิลป์ ทั้งในด้านการกำกับอำนวยการแสดง จัดฉาก แต่งตัว แต่งหน้าละคร อย่างมีหลัก เกณฑ์ทางศิลปะ ตลอดจนทรงนิพนธ์งานด้านดุริยางคศิลป์และนาฏศิลป์ที่ทรงคุณค่าและมีแนวแปลกใหม่ มีชื่อเสียงยังยืนจนทุกวันนี้

พระองค์ทรงมีพระทัยรักในดุริยางคดนตรีพอ ๆ กับการเขียนภาพมาตั้งแต่ ทรงพระเยาว์ ทรงชำนาญในเครื่องดนตรีหลายชนิด เมื่อเจริญพระชันษา ทรงมีความสามารถถึงกับทรงอำนวยการจัดเล่นดนตรีได้ และทรงนิพนธ์เพลงเพื่อนำมาเล่น ประกอบการบรรเลงดนตรี พระองค์ทรงหัดและฝึกฝนดนตรีจากบุคคลอื่น ๆ ทั่ว ๆ ไป และทรงมี พระประดิษฐไพเราะ (ตาต ตะตะนันท์) เป็นครูสอนเครื่องดนตรีต่าง ๆ กับทั้งแนะนำหลักดนตรีไทยถวาย^๒

^๑ The Home Book of Questions Classical and Modern, Selected and arranged by Burton Stevenson. (New York: Dodd, Mead, 1967), p.1118.

^๒ ม.จ.หญิง ดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ผู้ได้รับพระราชทานสร้อยพระนามเฉลิมพระเกียรติยศว่า "สังคีตวาทีตรีธีรวิจารณ์," ใน ชุมนุมบทละครและบทขับร้อง, หน้า ๒.

เครื่องดนตรีที่โปรดมาก เห็นจะได้แก่ระนาดเอก ได้ทรงหัดดีเล่นด้วยพระองค์เองมาก่อนที่จะได้รับการแนะนำสั่งสอนจากครูผู้ใด ไม่ว่าจะเสด็จที่ใดถ้าไม่เป็นการขัดข้องแล้วก็มักจะมีระนาดเอกติดไปด้วยเสมอ แม้ว่าที่ทางจะคับแคบไม่สามารถเอารางไปได้ ก็ทรงเอาแต่ผืนระนาดไป เวลาจะทรงดีก็ผูกผืนระนาดนั้นแขวนกับฝาห้องหรือกระถางเรือตามโอกาสและทรงขยันดี บางทีถึงแก่ทำความรำคาญให้แก่เจ้านายที่อยู่ใกล้เคียง เช่น เมื่อคราวโดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประพาสไทรโยกครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๐ พระองค์ทรงนำเอาผืนระนาดไปแขวนตีในขณะประทับแรมด้วย จนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนพิทยลาภพฤฒิธาดา ซึ่งประทับอยู่ด้วยกันรับสั่งบ่นว่า "องค์จิตรนี้แหละ ตีระนาด หนวกหูพิลึก" การตีระนาดนี้ภายหลังได้ทรงเรียนหลักเกณฑ์และวิธีการที่ถูกต้องยิ่งขึ้นจากพระประดิษฐไพเราะ (ตาตตะนันท์)^๑

ส่วนวิชาโน้ตและเครื่องดนตรีสากล ไม่ทราบแน่ชัดว่าได้ทรงศึกษาเล่าเรียนจากครูผู้ใด แต่ในสมัยที่ทรงรับราชการในกรมทหารมหาดเล็กนั้น ได้ทรงหัดเป่าฟลูตร่วมบรรเลงในวงแตรวงของกรมทหารมหาดเล็กด้วย ครูแตรวงในสมัยนั้นโดยมากเป็นฝรั่ง การเรียนวิชาโน้ตสากลของพระองค์คงจะศึกษาจากครูฝรั่งที่สอนแตรวงทหารมหาดเล็กนั่นเอง^๒

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงนิพนธ์เพลงไทยเดิมและเพลงไทยสากลไว้หลายเพลง เช่น เพลงลาวเล็ก เพลงเต่าเห่เถา เพลงออกทะเล เพลงเขมรไทรโยก เพลงสรรเสริญเสือบ่า เพลงมหาชัย ซึ่งต่อมาทางราชการได้นำมาใช้เป็นเพลงแสดงความคารวะผู้เป็นประธานในงานพิธีนอกจากพระบาทสมเด็จพระ

^๑ มนตรี ตราโมท, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ในด้านดุริยางคศิลป์," จินตกรรม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖) : ๗๗-๘๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗.

พระเจ้าอยู่หัว เพลงสรรเสริญพระบารมีซึ่งเป็นต้นเค้าของเพลงสรรเสริญพระบารมี
ในปัจจุบัน เป็นต้น^๑

เพลงเขมรไตรโยก

บทเพลงพระนิพนธ์ที่มีชื่อเสียง เป็นอมตะมาจนตราบนานเท่านานนี้ คือ
"เพลงเขมรไตรโยก" ทรงนิพนธ์ขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ ขณะทรงรับราชการในกรม
ยุทธนาธิการ ทรงปรับปรุงจากทำนองเพลงเขมรกล่อมลูก ๒ ชั้นของเก่าเป็นหลัก
และได้นำมาบรรเลงถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในพระราชพิธี
เฉลิมพระชนมพรรษา เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑ เป็นครั้งแรก โดยทรงให้ชื่อ
เพลงว่า "เขมรกล่อมลูก" แต่เนื่องจากเนื้อเพลงเกี่ยวข้องกับการบรรยายความงาม
ตามธรรมชาติของบริเวณน้ำตกไตรโยก จังหวัดกาญจนบุรี ผู้ฟังจึงพากันเรียกว่า "เพลง
เขมรไตรโยก" เพลงนี้มีความไพเราะจับใจ และกลายเป็นเพลงที่ได้รับความนิยม
อย่างแพร่หลายที่สุดของไทยเพลงหนึ่ง^๒

ความงามในดุริยางคศิลป์และความอ่อนหวานไพเราะจับใจของเพลงไทย
นี้แม้แต่ชาวต่างชาติยังแสดงความชื่นชมไว้ดังนี้

^๑ มนตรี ตรีโมท, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศฯ ในด้านดุริยางคศิลป์,"
จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๗๔-๘๑.; และ สุจริต ถาวรสุข, หนังสือ
ประกวดเรื่องพระประวัติและงานศิลปะของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรม
พระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๒๒๑.

^๒ กรมศิลปากร, ผู้จัดพิมพ์, โน้ตเพลงไทยพร้อมด้วยคำอธิบายเพลง
(พระนิพนธ์: ร.พ. การศาสนา, ๒๕๐๔. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ
ให้กรมศิลปากรพิมพ์, ๒๕๐๔. Thai classical music book1. Published
by the Fine Arts Department under the patronage of His Majesty
the King, 1961), 1:203-209.

ทำนองเพลงของสยามนั้น นุ่มนวล แจ่มใส น่าจับใจ กล่อมอารมณ์ หรือชวนให้
ฝันหวาน บางทีก็ชวนให้ใจอ่อนอย่างถึงที่สุด ดนตรีของสยามนั้น เป็นศิลปะโดยแท้
เป็นศิลปะที่มีความสำรวมและมีจิตใจสูงส่ง จะเปรียบกันไม่ได้เลยกับเสียงสับสน
ซ่าซากของคนตรีชาติอื่น ๆ ในภาคบูรพทิศ^๑

ความงามของเพลงเขมรไทรโยก ได้พิสูจน์ความจริงแท้ของคำกล่าวนี้แล้ว
อย่างชัดเจนที่สุด

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงนิพนธ์บทโขน
บทละคร ไว้เป็นอันมาก โดยทรงดัดแปลงปรับปรุงจากพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ เพื่อ
นำมาแสดงละครสมัยใหม่ให้กะทัดรัดเหมาะสม และดำเนินเรื่องไปอย่างรวดเร็ว
สนุกสนาน แล้วทรงบรรจุเพลงขับร้องให้เหมาะกับเค้าความและบทบาท บทเพลงที่
ทรงปรุงแต่งจากบทพระราชนิพนธ์เรื่องต่าง ๆ ที่ควรยกมาแสดง ณ ที่นี้ มีดังนี้

เพลงตับหรือละครมิด (บทมโหรีประสมวงหรือบทคอนเสิต)

เพลงตับหรือละครมิด เป็นบทเพลงที่ทรงปรุงแต่งจากบทพระราชนิพนธ์
ต่าง ๆ เช่น รามเกียรติ์ อิเหนา ให้เป็นบทขับร้องติดต่อกันเป็นเรื่องยาวคล้ายนิทาน
แล้วบรรจุเพลงขับร้องให้เหมาะกับเนื้อเรื่องยาวขนาดบรรเลงจบใน ๑ ชั่วโมง ซึ่ง
ได้บรรเลงในงานต้อนรับแขกเมืองหลายครั้ง ผู้ฟังเรียกเพลงตับที่บรรเลงเป็นเรื่อง
ยาวนี้ว่า "ละครมิด" เพราะฟังแล้วเกิดจินตนาการนึกเห็นภาพโขน ละคร ตอนนั้น ๆ^๒

^๑ เอเตียน กาลลัวซ์, ราชอาณาจักรสยามในงานแสดงศิลปะทัศนกรรม
ณ ซิงคโปร์ เดือน มาร์ส ใน พ.ศ. ๒๔๒๑ (ค.ศ. ๑๘๗๘) และ ณ พระราชวังแวร์ซายส์
ใน พ.ศ. ๒๒๒๔ (ค.ศ. ๑๖๘๖) กับพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์; แปลโดย
สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๔), หน้า ๖๓.

^๒ ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัด
ติวงศ์ . . . ," ใน ชุมนุมบทละครคอนและบทขับร้อง, หน้า ๔.

ปัจจุบันเรียกว่า "บทมโหรีประสมวง" หรือ "บทคอนเสิร์ต" มีเรื่องรามเกียรติ์ ตอนนางลอย นาคบาท พรหมาศ และอิเหนาตอนบางสรวง^๑

เพลงดับตาโบลิวังต์

เพลงดับตาโบลิวังต์ (Tableau Vivant) เป็นเพลงดับสิ้น ๆ สำหรับบรรเลงประกอบภาพนิ่งตามแบบของฝรั่ง ได้ทรงนิพนธ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ ถวายสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ รวม ๔ ชุด ให้มีแนวแปลกแตกต่างกันทำนองแบบ ๑๒ ภาษาของไทย คือชุดที่ ๑ กล่าวสรรเสริญเทพยดา ประกอบภาพพระเป็นเจ้าทั้ง ๓ ประดุจเป็นการไหว้ครู ชุดที่ ๒ เรื่องราชาธิราช ประกอบภาพฉากแบบพม่า ชุดที่ ๓ เรื่องนันทราชาคริต ประกอบภาพฉากแบบแขก ชุดที่ ๔ เรื่องนางชินเดอร่าเรลลา ประกอบภาพฉากแบบฝรั่ง ชุดที่ ๕ เรื่องสามก๊ก ประกอบภาพฉากแบบจีน ชุดที่ ๖ เรื่องขอมคำดิน ประกอบภาพฉากแบบขอม ชุดที่ ๗ เรื่องพระลอ ประกอบภาพฉากแบบลาว ชุดที่ ๘ เรื่องอุณรุท ประกอบภาพฉากแบบไทย เพลงดับชุดต่าง ๆ เหล่านี้ยังเป็นที่ยอมรับบรรเลงในวงการดนตรีไทยจนปัจจุบันนี้^๒

เพลงในบทละครดึกดำบรรพ์

เพลงในบทละครดึกดำบรรพ์ เป็นเพลงที่ทรงนิพนธ์อยู่ในบทละครดึกดำบรรพ์ เช่น เพลงข้าประสม เพลงแม่ศรีทรงเครื่องในเรื่องอิเหนา เพลงเวสสุวรรณ ในเรื่องสังข์ศิลป์ชัย เพลงระบำดาวดึงส์ในเรื่องสังข์ทอง เป็นต้น ทรงนิพนธ์บทเพลงร้องให้สมกับบท ถ้าละครต้องแสดงอารมณ์ฉุนเฉียวรุนแรง ก็ร้องบทเพลงที่มีลีลาเร็วมาก เพลงรัก เพลงโศก ร้องทำนองอ่อนหวาน นุ่มนวล นอกจากนี้พระองค์ยังทรงนำการ

^๑ ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "คำอธิบาย," ใน ชุมนุมบทละครคอนและบทขับร้อง, หน้า ๓๓๑-๓๓๒.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๗๑-๓๗๒.

อ่านฉันทน์ ร่ายมนต์ของพราหมณ์ สวดมนต์ มาเป็นบทร้องเพลงประกอบบทละคร และ นำการขับร้องของเด็ก เพลงพื้นเมือง เสภาเท่เรือ มาร้องในบทละครตีกคำบริพด้วย^๑ พระองค์ทรงมีความ เชี่ยวชาญและปรีชาสามรถทั้งในทางเทคนิคและกระบวนการใน ดุริยางคศิลป์อย่างแท้จริง

นาฏศิลป์

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงนำเอาเทคนิคทางศิลปะที่ ทรงสันักัดและเชี่ยวชาญ มาประยุกต์ปรับปรุงนาฏศิลป์อย่างเก๋าคือ ละครรำ ซึ่งใช้ศิลปะ การพ้อนรำแสดงเรื่องราวนิทานต่าง ๆ โดยไม่มีเครื่องประกอบการแสดงใด ๆ นอก จากฉากบังหลังและเตียงสำหรับตัวละครนั่งเท่านั้น มาเป็นการเล่นบนเวทีที่มีฉากและ เครื่องกลไกประกอบ ทำให้ผู้ดูเห็นว่า สถานที่นั้น ๆ เป็นป่า วัง ฯลฯ ทั้งยังแสดงให้เห็น ทราบว่าเป็นเวลา กลางวัน กลางคืน ฟ้าแลบ อีกด้วย ได้ทรงเริ่มให้มีลูจิบตรเล่า โคร่งเรื่องแจกแก่ผู้ดู และทรงใช้เพลงหน้าพาทย์ เช่น สาธุการ โอต เสมอ เข็ด ประกอบกิริยาละครด้วยภาษาคันตรีด้วย ฉะนั้นบทในละครของพระองค์จึงมีบทที่เป็น คำพูด แต่ถ้าถึงคราวที่ต้องการความไพเราะ ก็ให้ขับร้องด้วยเพลงที่อ่อนหวาน หรือ ดุดันสมกับอารมณ์ตามหลักดนตรีไทย ถ้าเป็นบทที่ควรคำเนินเรื่องให้รวดเร็วทันใจ เช่น โต้ตอบ หุ่มเถียง ก็ใช้บทเจรจาซึ่งทรงแต่งเป็นกลอน และให้เจรจาเหมือนพูดจริง ๆ ไม่ใช่ร่ายกลอนด้วยวิธีนี้ จึงทำให้คำเนินเรื่องได้รวดเร็วกว่าละครอย่างเก่า ย่อเรื่อง ละครที่เคยเล่นหลายคืนจบให้จบภายใน ๓-๔ ชั่วโมง โดยไม่สูญเสียความดิงงามใน ของเดิมเลย^๑ กล่าวได้ว่าพระองค์ทรงเป็นผู้บุกเบิกการแสดงละครร้องประกอบฉาก อีกด้วย

^๑ ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "คำอธิบาย", ใน ชุมนุมบทละครและ บทขับร้อง, หน้า ๗-๘.

^๒ ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ . . .", ใน ชุมนุมบทละครและบทขับร้อง, หน้า ๔-๖.

ละครตีกคำบรรพ์

ลักษณะการจัดการแสดงละครที่ได้กล่าวในหัวข้อ "นาฏศิลป์" ข้างต้นนี้คือ ละครตีกคำบรรพ์ การที่ได้ชื่อนี้เนื่องจากเมื่อ พ.ศ.๒๔๓๔ เจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ (ม.ร.ว.หลาน กุญชร) อธิบดีกรมมหรสพได้ไปยุโรป และได้ดูละครออเปรา (Opera) ที่ฝรั่งเศสก็ติดใจ มาเล่าถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ซึ่งขณะนั้น ดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าที่นั่งยาเธอเจ้าฟ้ากรมขุนฯ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ พระองค์โปรดว่าดีจึงทรงคบคิดกันจัดการเล่นละครไทยอย่างละ ครอบปะราฝรั่ง เจ้าพระยาเทเวศฯ ผู้ซึ่งมีคณะละครอยู่แล้วเป็นผู้สร้างโรงและทำเครื่องละคร สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงคิดบทและคิดจัดวิธีเล่น เจ้าพระยาเทเวศฯ ได้ตั้งชื่อโรงละครของท่านว่า "โรงละครตีกคำบรรพ์" ประสงค์จะใช้เป็นชื่อคณะละครของท่านซึ่งแต่เดิมเรียกกันติดปากว่า "ละครเจ้าพระยาเทเวศ" แต่การที่นำวิธีเล่นแบบใหม่มาใช้เป็นครั้งแรก คำว่า "ตีกคำบรรพ์" จึงกลายเป็นชื่อวิธีเล่นละครไปด้วย^๑

ผู้จัดการเป็นหัวหน้าในการเล่นละครตีกคำบรรพ์นี้มี ๔ ท่าน คือ เจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์ เป็นเจ้าของโรงละคร คณะละคร และผู้ควบคุมบังคับบัญชากิจการทั่วไป สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงแต่งตั้ง ออกแบบฉาก ควบคุมทางด้านศิลปะ หม่อมเข้มในเจ้าพระยาเทเวศฯ ควบคุมคิดฝึกหัดท่ารำ พระประดิษฐ์ไพเราะ (ตาด) ควบคุมและคิดจัดดนตรี หลวงเสนาะดุริยางค์ (ทองดี) ควบคุมฝึกหัดวิธีขับร้อง ก่อนเล่นผู้จัดการจะประชุมกัน ปรึกษาเสนอความคิดเห็นของตนให้ประสมประสานกัน ทักท้วงเปลี่ยนแปลงแก้ไข ทดลองซ้อมดูจนเห็นดีแล้วจึงนำออกแสดง^๒

ละครตีกคำบรรพ์ ได้ลงโรงเล่นเป็นครั้งแรกเมื่อรับเจ้าฝรั่งเสสแขกเมือง ในพ.ศ.๒๔๔๒ และเล่นต่อมาเนื่อง ๆ แต่เล่นประจำอยู่ที่โรงริมถนนอัษฎางค์จนถึง พ.ศ.๒๔๕๒ เจ้าพระยาเทเวศฯ เลิกเล่นละคร ละครตีกคำบรรพ์ชิ้นแรกนี้ก็เลิกเล่น

^๑ ม.จ.หญิงดวงจิตร จิตรพงศ์, "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ . . . ." ใน ชุมนุมบทละครและบทขับร้อง, หน้า ๕.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕.

ไปด้วย ทั้งเจ้าพระยาเทเวศรฯ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ มิได้ทรงรวบรวมเก็บรักษาบทละครเหล่านี้ไว้ บทละครดึกดำบรรพ์จึงกระจัดกระจายวิปลาดคลาดเคลื่อนไป ได้มีการชำระและรวบรวมบทละครดึกดำบรรพ์เป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗ ระหว่างที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ทรงตรวจชำระด้วยพระองค์เอง ฉบับพิมพ์ครั้งนี้ ชื่อว่า "ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับหลวง" ได้มีการพิมพ์ "ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับบริบูรณ์" อีกครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๖ ได้ฉบับบทละครดึกดำบรรพ์ที่ยังขาดไปมาจนครบถ้วนด้วยพระกรุณาของหม่อมเจ้าหญิงพัฒนายุติกุล พระธิดาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งทรงพยายามสืบเสาะมาจนครบ^๑

บทละครดึกดำบรรพ์มีทั้งหมด ๘ เรื่อง ๒๒ ตอน คือ เรื่องสังข์ทอง ตอน ทิ้งพวงมาลัย ตอนตีกลอง ตอนถอดรูป เรื่องคารวิ ตอนเผาพระขรรค์ ตอนชูปิ้ว ตอนหิ้ง เรื่องอิเหนา ตอนตัดดอกไม้ฉายกริช ตอนไหว้พระ ตอนบวงสรวง เรื่องสังข์ศิลป์ชัย ภาคต้น ตอนตกแหว ตอนตามหา ตอนเห็นนิมิตร เรื่องสังข์ศิลป์ชัย ภาคปลาย ตอนคืนลำเนา ตอนเข้าเมือง ตอนต้อนรับ เรื่องกรุงพาดชมทวีป ตอนกำเริบฤทธิ ตอนอวดดาร เรื่องอุณรุท เรื่องรามเกียรติ์ ตอนสุรบขุนชาติสีดา ตอนฆ่าสีดา เรื่องอิเหนา ตอนเผาเมือง เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนวันทองหึง ๓ เรื่องหลัง คือ รามเกียรติ์ ตอนฆ่าสีดา อิเหนาตอนเผาเมือง และขุนช้างขุนแผนตอนวันทองหึงนี้ เป็นพระนิพนธ์ที่ทรงขึ้นเพื่อให้คณะละครดึกดำบรรพ์ของเจ้าพระยาเทเวศรวงศวิวัฒน์แสดงเช่นกัน แต่ยังไม่เสร็จและยังไม่เคยนำออกซ้อมแสดง

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานละครดึกดำบรรพ์," ใน ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับบริบูรณ์. พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๓. (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๘๖. พิมพ์ครั้งแรกชื่อ "ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับหลวง" สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงตรวจชำระต้นฉบับทุกเรื่อง. พิมพ์เป็นนิมิตรพลีในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าคุณประยูรวงศ์ ๓๑ พฤษภาคม ๒๔๘๖), หน้า ๓-๖.

นอกจากนี้ยังมีพระนิพนธ์บทละครนอกอีก ๓ เรื่อง คือ เรื่องพระมณีพิชัย
เรื่องอุรุทรทอนสมมุษา เรื่องสังข์ทองตอนถ่วงสังข์^๑

เกี่ยวกับเอกลักษณ์ และความคิดเด่นของบทละครดึกดำบรรพ์ในสมเด็จพระเจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์นั้น ได้มีผู้วิจารณ์ไว้ดังนี้

. . . และละครดึกดำบรรพ์ของท่านนั้นไม่เหมือนแบบใดของฝรั่งหรือของชาติ
ไหนทั้งสิ้น แต่มีลักษณะ ซึ่งศิลปกรรมในตระกูลวรรณคดีทั้งหลายทุกชาติทุกภาษา
ร่วมกัน คือมีลักษณะเป็นครามา . . . คือ มีความขัดแย้ง มีแปม มีขมวด แล้วก็
มีที่ฝรั่ง เรียกว่า ไคลแมกซ์ คือจุดที่นำแปมเข้าถึงขมวดสุดแล้วก็คลาย ในละคร
ของทุกชาติภาษาที่เป็นบทละครที่ดีจะมีลักษณะนี้เหมือนกันหมดโดยไม่ต้องนัดหมาย
กัน แต่แบบและวิธีการของการแสดงนั้นจะไม่เหมือนกัน บทละครดึกดำบรรพ์ของ
สมเด็จพระเจ้าฟ้าจะมีลักษณะดังกล่าวทุกบท แต่มีแบบเป็นของพระองค์ท่าน ไม่ลอก
แบบของใคร^๒

พระปรีชาชาญในทางอักษรศาสตร์และโบราณคดี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ทรงได้ชื่อว่าเป็นนักอักษรศาสตร์
ภาษาไทยที่เชี่ยวชาญ ทรงมีพระอุปนิสัยขยันขันแข็ง ศึกษาหาความรู้ต่าง ๆ ที่สนพระทัย
อย่างจริงจัง และติดตามต่อเนื่องไปด้วยพระอุตสาหวิริยภาพและความอดทนเป็นนิจไม่
แต่เฉพาะทางด้านดนตรีหรือศิลปะเท่านั้น หากยังทรงรักการอ่านการเขียนเป็นประจำ
โดยเฉพาะในปลายพระชนมายุเมื่อทรงพ้นตำแหน่งราชการประจำแล้ว ทรงเอาพระทัย
ใส่ศึกษาค้นคว้าวิทยาการในด้านวัฒนธรรมไทย อันได้แก่อักษรศาสตร์ โบราณคดี ขนบ
ธรรมเนียมประเพณี เป็นต้น เป็นเครื่องหย่อนพระทัย และนอกจากนี้ยังได้ทรงแลกเปลี่ยน
เปลี่ยนความรู้ต่าง ๆ เหล่านี้กับบัณฑิตผู้เฝ้าในวิทยาการเดียวกัน ซึ่งทรงเรียกว่า

^๑ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, ชุมนุมบทละครและ
บทขับร้อง (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๑๔).

^๒ สมภพ จันทรประภา, "ยอดศิลปิน," จันทรเกษม
๔๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๑๕๔.

"เพื่อนักเรียน"^๑ เช่น ทรงมีลายพระหัตถ์โต้ตอบกับสมเด็จพระยามหาจักรงราชานุญาต โดยสม่ำเสมอทุกสัปดาห์ เรียกว่า "จดหมายเวร" เป็นเวลานานถึง ๑๑ ปี (พ.ศ.๒๔๗๕ ถึง พ.ศ.๒๔๘๖) คือหนังสือชุด "สาส์นสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์" เกี่ยวด้วยเรื่องอักษรศาสตร์และวัฒนธรรมไทย แก่พระยาอนุমানราชชนในรูปจดหมายโต้ตอบกันตั้งแต่ พ.ศ.๒๔๗๕ ถึง พ.ศ.๒๔๘๖ ลายพระหัตถ์ประทานความรู้เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ศิลปะเก่า ๆ ของไทยในหนังสือพิมพ์รายเดือนชื่อ "ศิลปะ" และลายพระหัตถ์ที่ได้ทรงประทานความรู้แก่บุคคลอื่น ๆ อีกมาก ลายพระหัตถ์เหล่านี้ล้วนแล้วแต่ทรงไว้ซึ่งคุณค่า เป็นมรดกทางวัฒนธรรมไทยชิ้นสำคัญที่ได้เชื่อมต่อระยะสมัยเก่าและสมัยใหม่ที่กำลังจะขาดตอนไปให้นุชนรุ่นหลังได้ศึกษาต่อได้ต่อไป

อุดมคติต่อสังคม

พระยาอนุমানราชชนได้เล่าถึงพระอุดมคติของพระองค์ต่อสังคมว่า ทรงกล่าวไว้ว่า คนที่เกิดมามีหน้าที่เป็นกรณียกิจอยู่ ๓ ประการ คือมีหน้าที่ต่ออดีต ต่อปัจจุบันและต่ออนาคตต่อเนื่องกันไป สิ่งใดดีที่อดีตทำไว้ให้เป็นมรดก ปัจจุบันซึ่งเป็นผู้รับมีหน้าที่จะต้องรักษาไว้ให้จงดี และมีสิ่งปัจจุบันที่ทำไว้ดีแล้ว เข้าไปผนวกเพิ่มเติมกับของอดีต เพื่อมอบให้เป็นมรดกแก่อนาคตได้ต่อไป ดีกว่าจะให้อึดติด ทำหน็ดได้ว่า ปัจจุบันซึ่งกลายเป็นอดีตไปแล้ว ไม่ได้ทำอะไรที่เป็นคุณความดีงาม เหลือทิ้งไว้ให้เป็นมรดกตกทอดแก่อนาคต เพื่อได้สืบต่อ ๆ กันไปไม่ขาดสายขาดตอนกลางคัน^๒

^๑ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, พระประวัติและพิธีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์, หน้า ๔๓; และ พระยาอนุমানราชชน, "พระประวัติ," จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน ๒๕๐๖): ๔๐.

^๒ พระยาอนุমানราชชน, "คำนำ", ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ ๑: (๗).

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นประโยชน์ต่อสังคมตามพระอุดมคติตลอดมาอย่างครบถ้วน หลังจากที่พระเนตรไม่ค่อยเห็น เส้นใต้ที่ตั้งแต่ก่อนจึงได้ทรงจดเขียนรูป แล้วทรงหันมาทุ่มเทเวลาอย่างเพลิงพิสนกับการเขียนหนังสือแลกเปลี่ยนความรู้กับ "เพื่อนนักเรียน" อย่างจริงจัง สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้ทรงกล่าวสรรเสริญพระเกียรติคุณของพระองค์ในเรื่องนี้ ดังนี้

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้มีพระคุณแก่กรมศิลปากรเป็นอันมาก ทั้งในส่วนราชการและส่วนบุคคล เป็นต้นว่าคราวใดที่กรมศิลปากรมีความสงสัยในข้อราชการบางอย่างก็ดี สงสัยในความรู้เฉพาะบุคคลก็ดี ถ้าไปเฝ้ากราบทูลถามพระองค์ ก็ได้ทรงพระเมตตาโปรดประทานอธิบายทุกครั้ง บางครั้งทรงสงสัยว่าคำอธิบายที่ประทานมาจะไม่แจ่มแจ้งพอถึงกับเสด็จสืบเสาะตัวอย่างประทานมาด้วยก็เคยมี พระคุณทั้งนี้ กรมศิลปากรได้รำลึกถึงอยู่เสมอ^๑

ในการเขียนตอบปัญหาแลกเปลี่ยนและประทานความรู้ ทรงเขียนอย่างเอาจริงเอาจัง ประทับอยู่กับโต๊ะทรงพระอักษรหลายชั่วโมงทั้งกลางวันกลางคืน แต่หลังจากที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพสิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันที่ ๑ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๔๖ ก็ทรงจดเขียนจดหมายโต้ตอบแต่นั้นมาทรงเขียนอยู่เฉพาะจดหมายเหตุร้ายวันอย่างเดียว ซึ่งทรงปฏิบัติเป็นประจำวันหลายสิบปีแล้ว ทรงบันทึกน้ำหนักพระองค์ ความร้อนเย็นของอากาศ เวลาที่ฝนตก จำนวนน้ำฝนที่ทรงวัดได้ กิจธุระที่ทรงทำ และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งภายในและภายนอกประเทศในวันนั้น ๆ^๒

^๑ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, "คำอธิบายของศิลปากร, ภาคที่ ๒๖ ภูมิณฑลเชียรบาลพม่า," ใน ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, พิมพ์ครั้งที่ ๕. (พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๑๕), ๒:๘๒๔-๘๓๐.

^๒ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, ผู้จัดพิมพ์, พระประวัติและมีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๔๓-๔๔.

ลายพระหัตถ์สุดท้าย

วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ.๒๔๘๙ พระชันษา ๘๓ ปี ต้องทรงจดเขียนหนังสือโดยเด็ดขาดเนื่องจากทรงพระชรามาก ในวันนั้นทรงบันทึกจดหมายเหตุร้ายวันดังเช่นเคย ได้ทรงเขียนคำว่า "บางกอก" ด้วยดินสอได้เพียงคำหนึ่ง ต้องทรงจรดนิ่งอยู่เช่นนั้น นำพระเนตรคลอ พระหัตถ์กำดินสอแน่น ตรัสว่า "เขียนไม่ได้" พระโอรสธิดาซึ่งคอยปฏิบัติถวายอยู่ตรงนั้น ต้องช่วยแกะดินสอออกจากพระหัตถ์^๑

วรรณศิลป์ในงานพระนิพนธ์

พระนิพนธ์ของพระองค์ทุกชิ้น ไม่ว่าจะเป็นร้อยแก้ว ร้อยกรอง บันทึกลง หรือลายพระหัตถ์โต้ตอบ นอกจากจะให้ความรู้ ความเพลิดเพลินแล้ว ส่วนวนถ้อยคำก็ไพเราะ สละสลวย เป็นกันเอง สำหรับพระนิพนธ์ร้อยกรอง บทละคร ได้ทรงแสดงพระปรีชาสามารถในทางวรรณศิลป์อีกแบบหนึ่ง คือ การดัดแปลงปรับปรุงบทละครจากพระราชนิพนธ์ต่าง ๆ เป็นบทละครสมัยใหม่ ไปได้ดีอย่างจะทัดเทียมคำเนินเรื่องอย่างสนุกสนานรวดเร็ว โดยมีได้ทำลายความตึงตังของต้นฉบับเดิมให้ต้องเสื่อมทรามไปแม้แต่น้อย ทั้งนี้เพราะทรงดำรงไว้ซึ่งหลักศิลปตามแบบของพระองค์ท่านอยู่เป็นนิจ นั่นคือความประณีตขั้นสูงสุด

พระนิพนธ์ร้อยแก้วได้รับการสดุดีว่าเป็นแบบฉบับความเรียงที่ดียิ่ง พระยาอนุমানราชชนกกล่าวไว้ว่า

. . . ถ้าท่านที่ได้อ่านข้อความในลายพระหัตถ์ต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ในหนังสือบันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ ในหนังสือเล่มนี้ ข้าพเจ้ากล้ากล่าวได้ว่า จะได้ทั้งปัญญาความรู้ ความบันเทิง และความเพลิดเพลินเจริญใจควบกันไป ในเชิงวรรณศิลป์ของพระองค์ท่าน ยากที่จะหาผู้เปรียบได้ แม้ลายพระหัตถ์เหล่านั้น ก็ทรงไว้เป็นส่วน

^๑ ม.ร.ว.โต จิตรพงศ์, พระประวัติและนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์, หน้า ๔๔.

ความเรียงในลักษณะซึ่งแต่ก่อนเรียกว่าร้อยแก้ว คือมีข้อความกะทัดรัดสละสลวย ไม่มีคำฟุ่มเฟือยเกินจำเป็น ถือเอาเป็นแบบอย่างการแต่งหนังสือไทยที่ดีเยี่ยมได้^๑

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจและสร้างสรรค์ผลงานที่ดั่งงามเป็นคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและเป็นมรดกล้ำค่าไว้ให้แก่ประชาชนชาวไทย พระจริยวัตร^๒ พระเกียรติคุณ และพระกรณียกิจของพระองค์ตลอดพระชนม์ชีพ เป็นพระเกียรติประวัติแบบอย่างที่ดีเลิศแก่อนุชนรุ่นหลัง ด้วยเหตุนี้พระองค์จึงทรงได้รับการสดุดีว่าเป็น "บุคคลสำคัญของโลก" โดยองค์การศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (ยูเนสโก) และชาวไทยได้พร้อมใจร่วมกันจัดงานเฉลิมพระเกียรติยศและเชิดชูพระเกียรติคุณเนื่องในโอกาสครบรอบวันประสูติ ๑๐๐ ปีของพระองค์ เมื่อวันที่ ๒๘ เมษายน พ.ศ.๒๕๐๖^๒

^๑ พระยาอนูมานราชชน, "คำนำ", ใน บันทึกเรื่องความรู้ต่าง ๆ

๑:(๑๓)-(๑๔).

^๒ องค์การสหประชาชาติ. คณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ, งานวัฒนธรรมของคณะกรรมการแห่งชาติว่าด้วยการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภาพระสุเมรุ, ๒๕๑๕. พิมพ์เนื่องในการฉลองปีการศึกษาระหว่างชาติและฉลอง ๒๕ ปี แห่งการตั้งองค์การการศึกษาวิทยาศาสตร์และวัฒนธรรมแห่งสหประชาชาติ ๒๕๑๔), หน้า ๓๒-๓๔.

ผลงานพระนิพนธ์

เนื่องจากผลงานพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ที่ทรงไว้มีไม่มากนัก เพื่อมิให้งานพระนิพนธ์ของพระองค์ต้องกระจัดกระจายหรือตกลงน หายสูญ จึงเห็นสมควรรวบรวมรายชื่อพระนิพนธ์ให้สมบูรณ์ที่สุดเท่าที่จะรวบรวมได้ไว้เป็น แนวทางในการศึกษาพระประวัติ ผลงาน พระกรณียกิจ และพระอัจฉริยภาพในด้านต่างๆ ของพระองค์ ในงานวิจัยนี้ โดยแยกรายชื่อพระนิพนธ์และหนังสือที่เกี่ยวข้องเป็น ๓ ประเภท คือ ประเภทที่ ๑ พระนิพนธ์บทละครและบทร้อยกรอง ประเภทที่ ๒ พระ นิพนธ์ประเภทร้อยแก้วและพระนิพนธ์ที่ทรงร่วมกับบุคคลอื่น ๆ ประเภทที่ ๓ หนังสือที่ ทรงเขียนภาพประกอบ

พระนิพนธ์บทละครและบทร้อยกรอง

ดวงจิตร จิตรพงศ์, ม.จ.หญิง. พระประวัติและเอกสารเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระ
เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. พระนคร: มหาวิทยาลัย, ๒๕๐๖.
(พิมพ์ในงานฉลองครบรอบร้อยปีประสูติ ๒๘ เมษายน ๒๕๐๖).

นอกจากพระประวัติโดย ม.จ.หญิงดวงจิตร จิตรพงศ์ แล้ว
หนังสือเล่มนี้ได้รวบรวมพระนิพนธ์ประเภทร้อยกรอง ดังนี้:

พระนิพนธ์โคลงภาพพระราชพงศาวดารรูปที่ ๕๕ แผ่นดินพระเจ้า
เสือ ภาพเสด็จทรงช้างข้ามบึงหูกวาง และรูปที่ ๕๗ แผ่นดินพระเจ้าท้ายสระ
ภาพช้างทรงพระมหาอุปราชแห่งช้างพระที่นั่ง

พระนิพนธ์โคลงภาพรามเกียรติ์ ห้องที่ ๔๒ ตอน ๑๘ มงกุฎประ
ลองฤทธิ์ และห้องที่ ๔๓ ตอนสุกรสารปลอมพล

พระนิพนธ์เห่ชมเรือ เมืองงานบรมราชาภิเษกสมโภชพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

นริศรานุวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. ชุมนุมบทละครและบทขับร้อง.

พระนคร: กิวพร, ๒๕๑๔.

หนังสือเล่มนี้รวบรวมบทละครตีกคำบรรพ์ ๘ เรื่อง ซึ่งมี ๒๒ ตอน คือ เรื่องสังข์ทองตอนทิ้งพวงมาลัย ตอนตีคสี ตอนถอดรูป เรื่องคารวี ตอนเผาพระชรรค์ ตอนซุบตัว ตอนหึง เรื่องอิเหนา ตอนตัดดอกไม้ฉายกริช ตอนไหว้พระ ตอนบวงสรวง ตอนเผาเมือง เรื่องสังข์ศิลป์ชัยภาคต้น ตอนตกแหว ตอนตามหา ตอนเห็นนิมิตร เรื่องสังข์ศิลป์ชัยภาคปลาย ตอนคืนลำเนา ตอนเข้าเมือง ตอนต้อนรับ เรื่องกรุงพาดชมทวีป ตอนกำเร็บฤทธิ์ ตอนอวตาร เรื่องอุณรุท เรื่องรามเกียรติ์ ตอนสุรบงชาติสีดา ตอนฆ่าสีดา เรื่องขุนช้างขุนแผน ตอนวันทองหึง บทละครนอก ๓ เรื่อง คือ พระมณีนพชัย อุณรุทตอนสมอุษา สังข์ทองตอนถ่วงสังข์ บทคอนเสิตหรือบทมโหรีประสมวง ๒ เรื่อง คือ รามเกียรติ์ ตอนนางลอย ตอนนาคบาศ ตอนพรหมาศ และเรื่องอิเหนาตอนบวงสรวง รวมทั้งบทดาโบลีวังต์ ๘ เรื่อง คือ พระเป็นเจ้า ราชธาธิราช นิทราชาคริต ชินเตอร์เรลลา สามก๊ก ขอม คำดิน พระลอ อุณรุท เป็นเล่มที่รวบรวมพระนิพนธ์บทละครและบทขับร้องที่สมบูรณ์ที่สุด และมี "คำอธิบาย" ประกอบพระนิพนธ์ รวมทั้งบทความเรื่อง "สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ ผู้ได้พระราชทานสร้อยพระนามเฉลิมพระเกียรติยศว่า "สังคีตวาทิตวิจิตรวิจารณ์" โดย ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ และภาพวาด ภาพร่าง หลักการแต่งหน้าตัวละครโดยพระองค์ผู้ทรงพิพนธ์ด้วย

ชุมนุมบทละครนอกและบทคอนเสิต. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๖.

(กรมศิลปากรพิมพ์อุทิศถวายในงานฉลองครบร้อยปีแห่งวันประสูติ ๒๔ เมษายน ๒๕๐๖).

เป็นเล่มที่รวบรวมบทละครตีกคำบรรพ์และบทละครนอก ๘ เรื่อง คือ สังข์ทอง คารวี อิเหนา สังข์ศิลป์ชัยภาคต้น สังข์ศิลป์ชัยภาคปลาย

กรุงพาดชมทวีป รามเกียรติ์ อุณรุท พระมณีพิชัย และบทคอนเล็ด ๒ เรื่อง คือ รามเกียรติ์ อิเหนา และรวมทั้งบทดาโบลีรังต์อีก ๔ เรื่อง จัดว่าเป็น เล่มที่รวบรวมบทละครดึกดำบรรพ์และบทคอนเล็ดที่เกือบสมบูรณ์ พร้อมกับ บทความเฉลิมพระเกียรติสร้อยพระนาม "สังคีตวาติตรีวิจารณ์" โดย ม.จ.หญิงดวงจิตร จิตรพงศ์ด้วย

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. บทร้องรำ. พระนคร: โรงพิมพ์ฯ.ส.พ.,

๒๕๐๔. (พิมพ์เป็นมิตรพลีในงานศพ หม่อมหลวงเล็ก กุญชร).

_____ . บทละครดึกดำบรรพ์ฉบับเพิ่มเติม. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี:

โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๙๖. (พิมพ์เป็นมิตรพลีในงานศพ หม่อมหลวงวงษ์ กมลาสน์).

_____ . บทละครดึกดำบรรพ์ เรื่อง สังข์ทอง. พระนคร: โรงพิมพ์ศิwap,

๒๔๑๓.

_____ . ประชุมบทโหรี่ประสมวง (คอนเล็ด) เรื่องรามเกียรติ์และ

อิเหนา. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕.

การจัดพิมพ์เล่มนี้รวบรวมเฉพาะบทคอนเล็ด ซึ่งมี ๒ เรื่อง คือ รามเกียรติ์ ตอนนางลอย นาคบาศ พรหมาศ และอิเหนา ตอนบวงสรวง ซึ่งเป็นพระนิพนธ์ที่ทรงเรียบเรียงขึ้นสำหรับแก้แค้นเมืองในรัชกาลที่ ๕

_____ . ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับบริบูรณ์. พร้อมด้วยเรื่องประวัติ

เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ และตำนานละครดึกดำบรรพ์ พระนิพนธ์สมเด็จพระ เจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ ๓. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๔๙๖. (พิมพ์ครั้งแรกชื่อ "ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ ฉบับหลวง" สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ ทรงตรวจชำระต้นฉบับทุกเรื่อง. พิมพ์เป็นมิตรพลีในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าคุณพระ ประยูรวงศ์ ๓๑ พ.ค. ๒๔๙๖).

พระนิพนธ์เล่มนี้รวบรวมบทละครดึกดำบรรพ์ ๘ เรื่อง ซึ่งมี
 ๑๘ ตอน คือ เรื่องสังข์ทอง ตอนทั้งพวงมาลัย ตอนตีกลี ตอนถอดรูป
 เรื่องคารี ตอนเผาพระชรรค์ ตอนชูปิ้ว ตอนหึง เรื่องอิเหนา ตอนตัด
 ดอกไม้ฉายกริช ตอนไหว้พระ ตอนบวงสรวง เรื่องสังข์ศิลป์ชัยภาคต้น
 ตอนตกแหว ตอนตามหา ตอนเห็นนิมิตร เรื่องสังข์ศิลป์ชัยภาคปลาย ตอน
 คีนลำเนา ตอนเข้าเมือง ตอนต้อนรับ เรื่องกรุงพาดชมทวีป ตอนกำเร็บ
 ฤทธิ์ ตอนอวตาร เรื่องอุณรุท เรื่องรามเกียรติ์ ตอนสุรบเสนชาติลีลา
 นอกจากนี้มีตำนานบทละครดึกดำบรรพ์ และประวัติเจ้าคุณพระ
 ประยูรวงศ์ พระสนมเอกคนแรกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
 อยู่หัว พระนิพนธ์ของสมเด็จพระยาตราดำรงราชานุภาพ โดยละเอียด
 การพิมพ์ฉบับนี้ เป็นสมัยที่ภาษาไทยกระตบกระเทือนวิบัติ

นริศรานุกัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์ฉบับหลวง.

พระนคร: โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๖๗. (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุกัตติวงศ์
 ทรงชำระและเรียบเรียงบท. ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทาน
 ช่วย เจ้าคุณพระประยูรวงศ์ ในงานฉลองอายุครบ ๗๐ ปี).

ประชุมบทละครดึกดำบรรพ์เล่มแรก ซึ่งสมเด็จพระยาตรา
 ราชานุภาพโปรดให้รวบรวมไว้เป็นหลักฐานสมบัติของชาติในหอพระสมุดวชิร
 ญาณสำหรับพระนคร ซึ่งรวบรวมได้ ๘ เรื่อง คือ สังข์ทอง อิเหนา สังข์ศิลป์
 ชัยภาคต้น สังข์ศิลป์ชัยภาคปลาย กรุงพาดชมทวีป สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
 นริศรานุกัตติวงศ์ ทรงตรวจชำระบทด้วยพระองค์เอง.

ประชุมภาพยี่เห่เรื่อง พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๐.

(พิมพ์แจกในงานศพ นายพลเรือตรีพระยาราชสงคราม (กร หงสกุล).

หนังสือรวมบทเห่พระนิพนธ์เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร บทเห่พระราชนิพนธ์
 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้า
 อยู่หัว บทเห่พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุกัตติวงศ์ และพร้อมด้วย
 ตำนานเห่เรื่อง.

ประชุมกาพย์เห่เรือ. พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๓.

เป็นประชุมบทเห่เรือซึ่งมีบทเห่ของนักประพันธ์ เช่นเดียวกับเล่มแรก และมีกาพย์เห่เรือฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษของ ฉันทน์ ขำวิไล และ หริศ เรืองฤทธิ์ พร้อมทั้งตำนานเห่เรือ

พระนิพนธ์ประเภทร้อยแก้วและพระนิพนธ์ที่ทรงร่วมกับบุคคลอื่น ๆ

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายาน และเรื่องสร้างพระบทหลวง. พิมพ์ครั้งที่ ๒. พระนคร: โรงพิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๙. (พิมพ์อุทิศในงานพระราชทานเพลิงศพนายทวี เทวียนระวี ๕ ก.ค. ๒๕๐๙).

นอกจากพระราชหัตถเลขาวิจารณ์เทียบลัทธิพระพุทศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายานแล้ว มีลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เรื่องมูลเหตุการสร้างพระบทหลวง พระอธิบายแบบการเขียนพระบทให้งามในแต่ละวัด ว่าควรใช้อะไร ดำเนินการอย่างไรโดยละเอียดเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาก

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไปตรวจราชการแหลมมลายู ร.ศ. ๑๒๑. กรุงเทพมหานคร: ประชาช่าง, ๒๕๑๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตำรวจเอก ชุนนครรัฐเขตต์ (สุนทร ตามไท)).

..... จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๖. (ภาพฝีพระหัตถ์ถ่ายจำลองแบบศิลปกรรม. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในการฉลองวันประสูติครบ ๑๐๐ ปี ๒๘ เมษายน ๒๕๐๖).

ตลอดระยะทางเรือจากกรุงเทพถึงสุโขทัย เมื่อครั้งเสด็จขึ้นไปเมืองพิษณุโลก พ.ศ. ๒๔๔๔ เพื่อทรงตรวจการหล่อพระพุทชินราชจำลองใน

ชั้นสุดท้าย ได้ทรงบันทึกเรื่องและรูปภาพไว้ตลอดทางทรงพรรณานาฏมโหรีประเทศ
สภาพความเป็นอยู่ของราษฎร รูปลักษณะวัดวาอาราม และทรงวาดจำลอง
ภาพศิลปกรรมอันควรจดจำไว้โดยละเอียด

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยา. จดหมายระยะทางไปมณฑลราชบุรี.

กรุงเทพมหานคร: คิวพร, ๒๕๑๖. (พิมพ์เพื่อทูลนริศ ๒๔ เมษายน ๒๕๑๖).

บันทึกจดหมายเหตุรายวัน ระหว่างวันที่ ๓-๑๓ มีนาคม พ.ศ.

๒๔๔๕ เมื่อคราวเสด็จไปตรวจมณฑลราชบุรี ขณะทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี
กระทรวงโยธาธิการ เพื่อทอดพระเนตรการวางสายโทรเลขและทางรถไฟ
สายใต้ซึ่งได้ดำเนินงานไปจนถึงจังหวัดเพชรบุรีแล้ว ทรงบันทึกสิ่งที่ทรงพบ
เห็นทุกอย่างอันจะเป็นประโยชน์แก่การทูลเกล้าฯ ถวาย และสิ่งใดที่งาม
หรือแปลกเป็นที่จับพระทัยในทางวิชาช่างและโบราณคดีก็ทรงเขียนภาพลง
ไว้ด้วย ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์ ทรงทำ "คำอธิบาย" ประกอบ

_____ . "เที่ยวเมืองพม่า." ใน โดยสารเรือเมล็ไปยุโรปเที่ยวเมืองพม่า
พระเชี้ยวแก้ว ไปเมืองเตอร์กี และเที่ยวอินเดีย, หน้า ๓๔-๔๘. พระ
นิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา
นูวัตติวงศ์ และสมเด็จพระนครสวรรค์วรพินิต. พระนคร: องค์การค้า
ของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

พระนิพนธ์ทรงบรรยายเรื่องราวที่เสด็จไปประเทศพม่า เมื่อ
พ.ศ.๒๔๓๑ เป็นเวลาประมาณ ๑ เดือน พรรณนาถึงภูมิประเทศ การทำมา
หากินของชาวพื้นเมือง สิ่งที่ทรงพบเห็นและลำดับการเดินทางของพระองค์
เป็นต้น

_____ . นารายณ์สิบปาง. พระนิพนธ์เรียบเรียงมาจากฉบับภาษาอังกฤษ

เมื่อ พ.ศ.๒๔๔๑. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๙.

พระนิพนธ์ทรงเรียบเรียงขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เมื่อพ.ศ.๒๔๔๑

โดยอาศัยเค้าโครงเรื่องนารายณ์สิบปางของฝรั่งเศสศึกษาวรรณคดีโบราณ

ทางตะวันออก ซึ่งได้ค้นคว้ารวบรวมแต่งขึ้นไว้เป็นภาษาอังกฤษโดยสังเขป จากคัมภีร์ต่าง ๆ ในไสยศาสตร์ เชื่อว่าเป็นฉบับของ J.W. Wilkins ชื่อ Hindu Mythology หนังสือเล่มนี้มีเรื่องราวบรรยายฉาวตารที่แตกต่างไป บ้างจากตำราของไทย

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. "บันทึกความรู้พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ ประทานพระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป)." ใน พระประวัติ พระนิพนธ์ และภาพฝีพระหัตถ์, หน้า ๕๔-๕๖. พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖.

ลายพระหัตถ์ได้ตอบกับพระสารประเสริฐ ซึ่งขณะนั้นเป็นกรรมการชำระทานุกรมผู้หนึ่ง คือประมาณ พ.ศ.๒๔๙๑ สาระนั้นเรื่องเกี่ยวกับความรู้ด้านภาษาไทย อักษรศาสตร์ ศาสนา วรรณคดี และโบราณราชประเพณีที่มีคุณค่ายิ่งเล่มหนึ่ง

บันทึก เรื่องการเสด็จไปดูกิจการต่าง ๆ ในแหลมมลายูและประเทศพม่าของเจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานูวัตติวงศ์ อธิบดีกรมโยธาธิการ เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑. กรุงเทพฯ: ประจักษ์การพิมพ์, ๒๕๑๖.

จดหมายเหตुरายวันบันทึกรายละเอียดการเสด็จไปดูกิจการต่าง ๆ ในแหลมมลายูและประเทศพม่าของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ ขณะดำรงพระยศเป็น พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานูวัตติวงศ์ รับราชการในตำแหน่งเจ้าพนักงานใหญ่ผู้บัญชาการใช้จ่าย กรมยุทธนาธิการ พร้อมทั้งลายพระหัตถ์กราบบังคมทูลถวายรายงานแก่สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช ผู้แทนผู้บัญชาการทหารหัวไป เมื่อ พ.ศ.๒๔๓๑.

บันทึก เรื่องความรู้ต่าง ๆ. สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ ประทานพระยาอนุমানราชชน. ๕ เล่ม. พระนคร: สมาคมสังคมนาจารย์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖.

จดหมายโต้ตอบระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และพระยาอนุমানราชชน ระหว่างพ.ศ. ๒๔๗๕-๒๔๘๖ เกี่ยวกับเรื่องความรู้ ทางวัฒนธรรมไทย ด้านอักษรศาสตร์ ขนบธรรมเนียมประเพณี โบราณคดี ศิลป และอื่น ๆ เป็นหนังสือที่ให้ทั้งความรู้ ความเพลิดเพลิน และเป็นแบบอย่างการแต่งหนังสือไทยที่ดี ทยายเล่มทุกเล่มมีสารบัญคั่นคำและบุคคล เล่ม ๒ มี "พระประวัติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์" โดย ม.จ.หญิงดวงจิตร จิตรพงศ์ เล่ม ๕ มีภาคผนวกเพิ่มเติมข้อความในลาย พระหัตถ์เบื้องต้น ๆ และบัญชีรายชื่อหนังสือที่มีปรากฏในเรื่อง

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. ไปชวา. ลายพระหัตถ์และบันทึกของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อคราว เสด็จชวา พ.ศ. ๒๔๘๐-๒๔๘๑. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๔.

ลายพระหัตถ์โต้ตอบกับ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต ซึ่งประทับ ณ เมืองบันดุง ประเทศอินโดเนเซีย เกี่ยวกับเรื่องโบราณคดี เรื่องราวในอินโดเนเซีย และภาษาพื้นเมืองอินโดเนเซีย พร้อมด้วยบันทึก การเสด็จชวาและรายการท่องเที่ยวที่ป็นิจจนกลับถึงบ้าน

_____ . "พระเขี้ยวแก้ว." ใน โดยสารเรือเมล็ไปยุโรป เทียวเมืองพม่า พระเขี้ยวแก้ว ไปเมืองเตอร์กี และเทียวอินเดีย, หน้า ๔๔-๔๕. พระ นิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา นูวัดติวงศ์ และสมเด็จพระนครสวรรค์วรพินิต. พระนคร: องค์การค้า ของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

พระนิพนธ์ทรงเล่าเรื่องพระทันตธาตุ โดยทรงเก็บความจาก หนังสือของเซอร์ เอ. เอ็มเมอ ซอนเตนเนตต์ ชาวอังกฤษ ที่ว่าด้วยเรื่อง พระทันตธาตุเมืองลังกา ซึ่งเก็บความมาจากหนังสือชื่อดาลาดา วังสะ กลอนภาษาลังกาแต่งไว้ประมาณ พ.ศ. ๘๕๓ อีกทีหนึ่ง กล่าวถึงความเป็น มาของพระทันตธาตุองค์หนึ่งซึ่งถูกทำลายไปโดยพระสังฆราชองค์หนึ่งแห่ง

คริสต์ศาสนา และพระทันตธาตุในชั้นหลังที่ชาวลังกาปลอมแปลงให้มีขึ้นอีก
ทั้งยังส่งไปเจริญสัมพันธไมตรีแก่พระเจ้ากรุงหงสาวดีอีกด้วย ในตอนท้าย
ทรงเล่าเรื่องการเสด็จไปชมพระทันตธาตุ ณ ลังกา ในพ.ศ.๒๔๔๐.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. พระประวัติ พระนิพนธ์ และภาพฝี
พระหัตถ์. พระนคร: ก้าวหน้า, ๒๕๐๖. (พระนิพนธ์บันทึกความรู้
ประทานพระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป).

พระอัฐชีพประวัติซึ่งเป็นบันทึกสั้น ๆ เกี่ยวกับความสนพระทัยใน
วิชาอักษรเขียนและดนตรีเมื่อยังทรงพระเยาว์ และหลักการของพระองค์สำหรับ
การเป็นช่างเขียนฝีมือดี

หนังสือเล่มนี้ยังมีบทความเกี่ยวกับพระประวัติ พระกรณียกิจ และ
พระชนม์ชีพส่วนพระองค์โดยทั่วไปด้วย อีกตอนหนึ่งเป็น "พระนิพนธ์บันทึก
ความรู้ประทานพระสารประเสริฐ (ตรี นาคะประทีป)" และภาพจิตรกรรม
และสถาปัตยกรรมสำคัญ ๆ หลายภาพ

..... เรื่องไปชวา. ลายพระหัตถ์โต้ตอบและบันทึกของสมเด็จพระเจ้า
บรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัตติวงศ์ เมื่อคราวเสด็จชวา
พ.ศ.๒๔๔๑. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๔.

ลายพระหัตถ์โต้ตอบกับสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรคฤพินิต
หลังจากที่เสด็จกลับจากการเยี่ยมเยียนที่เมืองชวา เกี่ยวด้วยเรื่องการไต่
ถามความเป็นอยู่ เล่าเรื่องเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นรอบ ๆ ตัว ความรู้
เรื่องชวา ศัพท์ชวา เริ่มตั้งแต่จดหมายลงวันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ.๒๔๔๐
ถึง ๒ สิงหาคม พ.ศ.๒๔๔๑ และลายพระหัตถ์บันทึกประจำวันนับตั้งแต่เริ่มออก
เดินทางเสด็จชวาจนกระทั่งกลับถึงบ้าน คือระหว่างวันที่ ๕ สิงหาคม ถึง
๖ ตุลาคม พ.ศ.๒๔๔๑.

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. "เรื่องพิธีราชาภิเษกสมเด็จพระมณีนวาศ
พระเจ้ากรุงกัมพูชา." พระนิพนธ์ทรงแปลจากภาษาเขมร. ใน *
ลัทธิธรรมนิยมต่าง ๆ, ๒:๖๒๗-๖๗๒. จัดพิมพ์โดยกรมศิลปากร. พระนคร:
กรมศิลปากร, ๒๕๑๕.

พระนิพนธ์ทรงแปลถ่ายทอดภาษาเขมรเป็นภาษาไทย โดยทรงเลือก
แปลแต่ศัพท์เขมรที่ไทยไม่คุ้นออกเป็นภาษาไทย คงศัพท์เขมรที่ไทยคุ้นกับประ
โยคเต็มทั้งหมด ศัพท์หรือเนื้อความใดที่ทรงเห็นว่ายากแก่ผู้อ่านได้ทรงทำเชิง
อรรถอธิบายไว้ให้ เพื่อประโยชน์เป็นความรู้สำหรับนักเรียนในการเทียบ ๒
ภาษาว่าใกล้เคียงกันเพียงใด พระดำรินี้เป็นประโยชน์แก่นักศึกษารัฐศาสตร์มาก

_____ . "ลายพระหัตถ์ประธานความรู้." จันทร์เกษม ๕๑ (มีนาคม-เมษายน
๒๕๐๖) :๒๒-๓๖.

ลายพระหัตถ์ประธานความรู้บางเรื่องแก่ ม.จ.หญิงพัฒนาฯ ตีศกุล
และลายพระหัตถ์โต้ตอบว่าด้วยเรื่องการแสดงโขนกับพระบาทสมเด็จพระมง
กุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

_____ . ลายพระหัตถ์ประธานพระพิณจวรรณการ เรื่องตรวจชำระหนังสือพระ
อภัยมณี และประชุมบทละครดึกดำบรรพ์. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์,
๒๔๕๔.

หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร ได้จัดพิมพ์หนังสือวรรณคดี
สำคัญ ๒ เรื่อง คือ พระอภัยมณีคำกลอน ของสุนทรภู่ และประชุมบทละคร
ดึกดำบรรพ์ฉบับหลวง พระนิพนธ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์
เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๗ ขณะนั้นทรงดำรงตำแหน่งเป็นกรรมการหอพระสมุดฯ ด้วย
ผู้หนึ่ง ทรงรับตรวจชำระต้นฉบับทั้ง ๒ เรื่องโดยตลอด พระพิณจวรรณการ
(แสง สาลิตุล) เลขาอนุกรรมการหอพระสมุดฯ เป็นผู้ติดต่อรับสนองพระบัญชา ข้อ
ความในลายพระหัตถ์นี้มีสาระประโยชน์ในทางความรู้แก่นักอักษรศาสตร์
ประวัติศาสตร์ และวรรณคดีมาก

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา
นริศรานูวัตติวงศ์. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๔๔๔

วิจารณ์เรื่องตำนานเสภาและระเบียบการเล่นตำนานเสภา.

พระนคร: กรมศิลปากร, ๒๕๐๑.

สมเด็จพระยามะยาดำรงราชานุภาพได้ทรงรวบรวมเรื่องราวต่าง ๆ อันเนื่องด้วยสถานที่ตั้งของขุนช้างขุนแผน และได้ทูลขอให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ ทรงช่วยตรวจหักท้วงก่อนจะตีพิมพ์ หนังสือนี้จึงเป็นลายพระหัตถ์ทรงวิจารณ์เรื่องตำนานเสภา ซึ่งได้จัดตีพิมพ์ไว้ข้างต้นหนังสือตำนานเสภาขุนช้างขุนแผนฉบับหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร พ.ศ.๒๕๖๐.

ศิลปกรรมและช่างไทยจากสาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา

บริการ, ๒๕๑๒. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายอุ่มดี เศวตมาลัย ๗ ก.ย. ๒๕๑๒.).

เป็นข้อความตัดตอนจาก "สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา" เฉพาะเรื่องที่เกี่ยวข้องกับศิลปกรรมและการช่างของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา; และ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ.

สาส์นสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ดำรงราชานุภาพ. ๒๗ เล่ม. พระนคร: องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๕.

ลายพระหัตถ์โต้ตอบของเจ้านาย ๒ พระองค์ที่มีค่าและมีชื่อเสียงมากที่สุด ในบรรดาจดหมายโต้ตอบของวงการอ่านของไทย เป็นหนังสือที่มีสาระประโยชน์ทางศิลป วรรณคดี โบราณคดี ประวัติศาสตร์ อักษรศาสตร์ และวัฒนธรรมไทย ตลอดจนเรื่องราวของเมืองไทยในสมัยก่อนและปัจจุบัน เนื้อหาและสาระให้ทั้งสิ่งที่บำรุงสติปัญญาและความสนุกสนานเพลิดเพลิน

นริศรานูวัตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา; และ พิไลยเลขา ดิศกุล, ม.จ.หญิง.

หม่อมเจ้าหญิงพิไลยเลขา ดิศกุล พิมพ์เนื่องในวันประสูติ ครบ ๖ รอบ ๘

สิงหาคม ๒๕๑๒. พระนคร: โรงพิมพ์ชินรินทร์การพิมพ์, ๒๕๑๒. (สารบาญ
ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัตติวงศ์ และ ม.จ.พิไลยเลขา
ดิศกุล).

ลายพระหัตถ์ได้ออกระหว่างสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานูวัต
ติวงศ์ และ ม.จ.หญิงพิไลยเลขา ดิศกุล ระหว่างพ.ศ.๒๕๑๖-๒๕๔๔
เกี่ยวกับเรื่องกรณีวิจารณ์วิชาการต่าง ๆ และศิลปะ เป็นหนังสืออีกเล่มหนึ่ง
ที่เป็นประจักษ์พยานว่าทรงมีความรอบรู้ในศิลปวิทยาต่าง ๆ อย่างยิ่ง และยัง
ทรงเป็นผู้มีน้ำพระทัยเมตตากรุณาอย่างไม่เบียดเบียน แม้ต่อผู้น้อยที่รักจะเรียน
รู้ และขอประทานทูลถาม

ตอนหนึ่งของหนังสือเล่มนี้ มีจดหมายของศาสตราจารย์ คิลป์ ฟิโรซี
(Mr. C. Feroci) ถึง ม.จ.หญิงพิไลยเลขา แสดงวิธีการเขียนหน้าคน
และคำอธิบายการเขียนลายไทยด้วย

สมมตอมรพันธ์, กรมพระ; ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา; และ นริศรานูวัต-
ติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. เรื่องตำนานพระโกศ และหีบศพบรรดา
ศักดิ์ ระเบียบการศพและคำเตือนการปฏิบัติราชการในราชสำนัก.

พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๔. (สำนักพระราชวังพิมพ์เป็นอนุสรณ์
ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ (หม่อมราชวงศ์
เฉลิมลาภ ทวีวงศ์) ๒๓ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔).

ตำนานพระโกศที่ทรงพระบรมศพและพระศพเจ้านายกับโกศพระราช
ทานสำหรับศพข้าราชการผู้มีบรรดาศักดิ์สูง เนื้อเรื่องเรียงตามลำดับสมัยที่สร้าง
พร้อมทั้งแสดงบัญชีรายชื่อพระบรมวงศานุวงศ์ที่ได้รับพระราชทานให้ทรงพระโกศ
ต่าง ๆ ไว้ด้วย

หนังสือที่ทรงเขียนภาพประกอบ

- ชาตก. เตมีย์ชาตก ขนกชาตก สุวรรณสามชาตก. (ม.ป.ท., ม.ป.ป.)
(ภาพชาตกชุดผีพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.
ประกอบภาคภาษาอังกฤษ).
- ทศชาติ. พรหมนารถชาตกที่ ๘. แปลโดยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์.
ภาพประกอบผีพระหัตถ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศ-
รานุวัดติวงศ์. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๕. (ชำระ
ในวันประสูติ พ.ศ.๒๔๗๕).
- _____ . มโหสถชาตกที่ ๕ (ตอนที่ ๒). แปลโดยพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวง
ชินวราลริวิวัฒน์ สมเด็จพระสังฆราชเจ้าวัดราชาธิวาส. ภาพประกอบผีพระหัตถ์
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์.
พระนคร: ราชพิธสมาคม, ๒๕๑๖. (ที่ระลึกเทศน์มหาชาติทำนองหลวง
ของราชพิธสมาคม วันที่ ๑๑-๑๔ มีนาคม ๒๕๑๖).
- _____ . สุวรรณสามชาตกที่ ๓ เนมิชาตกที่ ๔. แปลโดยพระเจ้าวรวงศ์เธอ
กรมหลวงชินวราลริวิวัฒน์. ภาพประกอบ ผีพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์
เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ
ธนากร, ๒๔๗๒. (ชำระในวันพระราชทานเพลิงศพ หม่อมบุญ ชมพูนุท).
นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยา. ตาลปัตร. พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์,
๒๕๐๒. (พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมราชวงศ์ โต
จิตรพงศ์ ป.จ. ใน สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ณ สุสานหลวง
วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ.๒๕๐๒).

กล่าวได้ว่าเป็นหนังสือ เล่มเดียวที่รวบรวมภาพและความรู้เกี่ยวกับ
ตาลปัตรพิศยศของไทยที่ดียิ่ง นอกจากภาพตาลปัตรพิศยศซึ่งเป็นผีพระหัตถ์ของ
สมเด็จพระเจ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เท่านั้นที่จะรวบรวมได้แล้ว ยังมีภาพ

ตาลปัตรพัดยศสำคัญ ๆ ในสมัยก่อน ๆ ด้วย ม.จ.หญิงดวงจิตร์ จิตรพงศ์
ทรงเป็นผู้ค้นหาหลักฐานต่าง ๆ และประมวลประวัติตาลปัตรพัดยศประเภท
ต่าง ๆ. เท่าที่จะทรงรวบรวมได้

มณฑุกะลาเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ธรรมาธรรมะสงคราม. ตามเค้า
เรื่องในธรรมะชาดก เอกาทศนิบาต ภาพประกอบสีพระหัตถ์สมเด็จพระ
เจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ ๗.
พระนคร: โรงพิมพ์สามมิตร, ๒๕๑๔. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน
เพลิงศพ พันเอกพระยาพิสัยสงคราม).

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
 ๒๑ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๐๕ ถึง ๑ ธันวาคม พ.ศ.๒๔๘๖